

SON DÖNEM OSMANLI EĞİTİM TEŞKİLATINDA ÖĞRETMEN SORUNU*

Teacher Problem in the Late Ottoman Education System

Ebubekir Keklik**

Özet

Son dönem Osmanlı eğitim-öğretim teşkilatının en önemli sorunlarından biri öğretmen sayısındaki yetersizliktir. Tanzimat'tan sonra yeni usulle eğitim-öğretim yapan pek çok yeni okul açıldı. Yeni usulle eğitim-öğretim yapacak okullara öğrenmen yetiştirmek amacıyla öğretmen okulları kuruldu. Ancak bu okulların öğretmen ihtiyacını karşılayacak kadar öğretmen yetiştirilemedi. Bu sebeple buralarda başlangıçta eski tarz eğitim almış öğretmenler görevlendirildi. Hatta çoğu zaman öğretmenlikle hiçbir ilgisi olmayan kişiler bu okullarda istihdam edildi. Maaşların düşüklüğü modern öğretmen okullarından mezun olan öğretmenlerin mesleğe girmemesine, girenlerince bir müddet sonra istifa etmesine sebep olmaktadır. İlköğretim okullarının finansmanı halka bırakıldığı için taşradaki öğretmenler hem çok düşük maaşla çalışmak zorunda kalıyor hem de genellikle maaşlarını zamanında alamıyorlardı. Okul binaları çoğu yerde eğitim öğretim faaliyetlerini yürütmeye elverişli değildi. Dersler okul olmak için yapılmamış kiralık binalarda yürütülmekteydi. Ortaöğretim okullarında genellikle branş öğretmeni bulmak mümkün olmadığı için okul müdürleri ve öğretmenler branşları olmayan pek çok derse girmek zorunda kalıyordu. Dahası devlet memurlarının ortaöğretim kurumlarında ders vermesi adet haline gelmişti.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Eğitim, Okul, Öğretmen, Maaş

---

*Bu makale *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü -Yakınçağ Tarihi-, Ankara 2018.

**Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü e-mail: ebubekirkeklik@karatekin.edu.tr ORCID: 0000-0002-7982-8980.

Makale geliş tarihi: 07.06.2021 Makale kabul tarihi: 14.07.2021

Abstract

One of the most important problems in the late Ottoman education and training organization was insufficiency in the numbers of teachers. Many modern schools were opened after the Tanzimat decree. Teachers' schools were opened to train teachers for modern schools. However, a sufficient number of teachers could not be trained for these schools. For this reason, teachers who were trained in the old way were assigned to these schools at the beginning. Generally, non-teachers were assigned to these schools. Graduates of modern teachers' schools have resigned because of insufficient pay. That's why some of the teachers' school graduates never entered the profession. Since the financing of primary schools was left to the public, teachers either received very inadequate salary or could not receive their salaries on time. School buildings were not suitable for education in most places. Lessons were usually held in rented buildings that were not built as schools. In high schools, there were usually no branch teachers, so school principals and teachers had to teach different courses. In high schools, civil servants working in various government offices also gave lectures, and this was considered normal.

Keywords: Ottoman State, Education system, schools, teachers, salary

Giriş: İlk Öğretmen Okulları Dârümuallimînlerin Kuruluşu

Osmanlı'da ilk öğretmen okulu 1848'de Dârümuallimîn-i rüşdî adıyla Kemal Efendi tarafından açılmıştır. Bu ilk öğretmen okulunun açılmasının sebebi, adından da anlaşılacağı gibi, rüştiyelere öğretmen yetiştirmektir. Rüştiye mektepleri 1847'de ilk açıldığı zaman buralarda ders verecek yetişmiş öğretmen bulunmadığı için bu okullara medreselilerden, tekke mensuplarından veya memur ve askerlerden öğretmen temin edilmişti. İşte Dârümuallimîn-i rüşdî, bunun sağlam bir yol olmadığına anlaşılması üzerine kuruldu.¹ Bundan sonra 1868'de iptidai mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla Dârümuallimîn-i sıbyan ve 1870'te kız rüştiyelerine öğretmen yetiştirmek için Dârümuallimat açılmıştır.² Ancak İstanbul'daki Dârümuallimîn-i sıbyanın imparatorluk

¹Osman Nuri Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi, cilt V, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.1772.*

²Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1967, s.11; Yahya Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme'nin 160. Yılında Dârümuallimîn'in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezî Dergisi)*, Sayı 20, Ankara 2006, s.28; Cevat Kara, "Satı Bey Yönetiminde İstanbul Dârümuallimini ve Osmanlı Devleti'nde Çağdaş Eğitim Bilimlerinin Gelişiminde Etkisi", *İstanbul, İmparatorluk*

genelindeki yaklaşık 1200 sıbyan mektebinin ihtiyacını karşılamasının mümkün olmadığını kabul etmek gerekir. İşte bu sebeple 1872’de vilayet merkezlerinde de birer Dârümuallimîn açılmasına karar verilmiştir. Ne var ki, ilk taşra Dârümuallimîn-i sıbyanları ancak 1874-75’te Bosna, Girit ve Konya vilayetlerinde açılabilmiştir.³

Öztürk’e göre, taşrada öğretmen yetiştirilmesine yönelik faaliyetler 1880 yılına kadar, bunlarla sınırlı kalmış, bu tarihte ise Maarif Nezareti tarafından vilayetlere atanan maarif müdürlerinden tayin olundukları vilayetlerde öncelikle birer Dârümuallimîn-i sıbyan açarak usul-i cedide göre eğitim-öğretim yapabilecek öğretmen yetiştirmeleri istenmiştir. Nitekim aynı yıl içinde Kosova vilayetinde bir Dârümuallimîn açılmıştır. Bu okulun amacı vilayet dâhilindeki muallimlere usul-i cedidin öğretilmesi ve yeni muallimler yetiştirilmesidir.⁴

Bu tarihten sonra taşrada öğretmen yetiştirmek için faaliyetler yoğunlaştırılmış, bu konuda maarif meclisleri önemli rol oynamıştır. Vilayetlerinde bir öğretmen okulu açmak isteyen maarif meclisleri, okul için arsa veya binayı temin ettikten sonra öğretmen tayini ve ihtiyaçların karşılanması için tahsisat almak amacıyla Maarif Nezaretine başvurmaya başlamıştır.⁵ Bu talepler karşısında 1882’de toplanan maarif meclisi, maarif müdürü bulunan on vilayette birer Dârümuallimîn-i sıbyan açılmasına karar vererek 1200 kuruş tahsisat ayrılmasını önermiştir. Meclis-i Vükelâ tarafından da onaylanan bu karar Ocak 1883’te II. Abdülhamid’in bir iradesiyle yürürlüğe girmiştir.⁶ Bundan sonra sayıları hızla artan Dârümuallimîn-i sıbyanlar 1882’ye kadar Edirne, Selanik, Manastır, Kosova, Aydın, Halep, Hüdavendigâr, Erzurum, Sivas, Amasya, Mamuretülaziz, Musul, Bolu ve Van olmak üzere, on dört vilayet merkezinde açılmış, sayıları 1908’e kadar otuzu bulmuştur.⁷ Ancak bu ilk Dârümuallimînlerden arzu edilen sonucun alınabildiği söylenemez. 1888’de toplanan Maarif komisyonu taşra Dârümuallimînlerinden arzu edilen sonucun alınamamasını şu şekilde açıklamıştır:

“Dârümuallimînlerden istifade olunmadığı bahsine gelince, çünkü bunlara girecek olanlar talebe-i ulumdan bulunduğundan köylerden kalkıp, vilayet merkezlerine gelmek ve orada tahsil için birkaç sene kalmak lazım gelip, hâlbuki

---

Başkentinden Megakente, editör: Yavuz Köse, çeviren: Ayşe Dağlı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s.335.

³ Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s.30.

⁴ Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, s.30-31.

⁵ Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, s.31.

⁶ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.152.

⁷ Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, s.31; Koçer’e göre bu vilayetler şunlardır: Edirne, Bağdat, Adana, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Şam, Trabzon, Kastamonu, Mamuretülaziz, Musul ve İzmir. Koçer, *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, s.32.

talebe-i ulumun fakir hâlleri bu kadar masraf ihtiyarına müsaid olmadığından bunlardan rağbet eden bulunamamış ve Dârümuallimînler sıbyan mektebinden talebe kabul ederek büsbütün vaziyetten çıkmıştır.”⁸

Görüldüğü üzere Dârümuallimînlerin başarısız olmasının en önemli sebeplerinden biri buralara yeteri kadar öğrenci bulunamamasıdır. Bu okullara öğrenci gönderecek alt kademe okulların bulunmaması, tek kaynağın medreseliler olmasına sebep olmuş, onlar ise köylerden gelip vilayet merkezlerinde okuyacak mâlî imkânlardan mahrum buldukları için Dârümuallimînler yeterli öğrenci sayısına ulaşamamıştır. Bunun sonucunda biraz okuma yazma bilen hemen herkes bu okullara kabul edilmiştir. Sonuçta Dârümuallimînler arzu edilen seviyede eğitim verememiştir. Bu sorunu aşmak amacıyla 1888’den itibaren bazı vilayetlerde, masrafları mahallinden karşılanmak üzere, kaza, sancak ve köylerden yetenekli çocukların Dârümuallimînlere kabul edilmesi uygulamasına geçilmiştir.⁹

***

Taşra Dârümuallimînlerinin binaları genellikle mahallî idareler tarafından yapılıyor, öğretmenleri ise Maarif Nezareti tarafından tayin ediliyordu. Ancak okul binaları eğitim-öğretim için son derece yetersizdi. Üstelik pek çok Dârümuallimîn yeterli öğretmen sayısına sahip değildi. Öğretmenlik, öğretmenlerin yaşadıkları mali sıkıntılar yüzünden pek rağbet edilen bir meslek değildi. Öğrenci bulma sorunu öğrencilere çeşitli maddi yardımlar yapılarak aşmaya çalışılıyordu; fakat öğretmen ihtiyacının karşılanması için zamana ihtiyaç vardı. Bu yüzden Bâbiâlî, vilayet maarif idarelerine emirler göndererek, eğitim ıslahatının başarıya ulaşmasının esasının yeterli sayıda öğretmen yetiştirilmesine bağlı olduğunu, bunun için Dârümuallimînlere önem verilmesi gerektiğini bildiriyordu. Vilayet maarif idarelerinden, gençlerin Dârümuallimînlere rağbet etmesini sağlayacak tedbirler alınması isteniyordu.¹⁰

II. Abdülhamid döneminin sonlarında taşra Dârümuallimîn-i sıbyanlarının sayısı otuz geçmiştir. 1905-1906 yılı istatistikine göre imparatorluk genelinde taşra Dârümuallimînlerinin sayısı otuz ikidir. Söz konusu istatistike göre Bursa hariç bütün vilayetlerdeki Dârümuallimînler, Dârümuallimîn-i sıbyan olarak gösterilmiştir.¹¹ Kodaman’a göre, bazı vilayetlerin istatistik cetvellerini göndermedikleri hesaba katılırsa bu rakam otuz beş-otuz altıya çıkabilir.¹²

⁸Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.152-153.

⁹Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.153.

¹⁰Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi -Kuruluşlar ve Tarihçeler-*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948, s.385.

¹¹*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Hicrî 1328, aktaran Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.153.

¹²Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.153; II. Meşrutiyet döneminde de istatistiklerin vilayetlerden düzenli bir şekilde ve eksiksiz olarak gönderilmemesi büyük bir sorundu. Özellikle

İkinci Meşrutiyet Döneminde Öğretmen Sorunu

İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı eğitiminin, önceki dönemlerde olduğu gibi, önemli sorunlarından biri de öğretmen yetiştirilmesi ve istihdamıydı.¹³ Meşrutiyet ilan edildiğinde bütün imparatorluk genelinde otuz civarında öğretmen okulu bulunuyordu.¹⁴ Ancak bu sayı oldukça yetersizdi. 1914-1915 öğretim yılında Edirne, İzmir, Adana, Ankara, Bağdat, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Şam, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamüretülaziz, Musul, Erzurum, Bitlis, Basra, Van ve Yemen’de birer Dârümuallimîn-i sıbyan bulunuyordu. Bunlardan Trabzon, Musul ve Mamüretülaziz’dekiler hariç tamamı yatlıydı.¹⁵

İkinci Meşrutiyet döneminde gerek öğretmenlik mesleği gerek öğretmen yetiştirme konusunda atılan en önemli adımlardan biri 1913’te *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkat*’nin yayımlanmasıdır.¹⁶ *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu* 1910’da Meclis-i Mebusan’a takdim edilmesine rağmen ancak 1913’te çıkarılabildiği. Bu durumun en önemli sebebi, öncelikle vilayet idaresine bir şekil verilmesi zorunluluğuydu. Ancak imparatorluğun Türk olmayan unsurlarının itirazları konuyu sürüncemede bırakıyordu. Mesele -öncelikle- devletin nasıl idare edileceği tartışmalarında düğümleniyordu. İmparatorluk merkezizetle mi yoksa ademimerkezizet veya tevsî-i mezuniyetle mi yönetilecekti. Tartışmanın esasını bu mesele oluşturmaktaydı.¹⁷

Bu sebeple *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu* meclisten geçirilemediği için “muvakkat” bir kanun olarak çıkarıldı. *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkat*’ne göre iptidai muallimlerinin ataması veya azlı, vilayet maarif müdürün teklifiyle vali tarafından yapılacaktır. Bütün iptidai mektep muallimleri muallim muavini ve muallim olarak ikiye ayrılacaktır. Muallim olabilmek için Dârümuallimîn-i iptidaiyeden mezun olmak şarttır. Dârümuallimîn mezunlarının yetmediği

---

coğrafi olarak zor ulaşılır yerlerde bulunan okulların istatistik kayıtları hiçbir zaman tam olarak tutulmamıştır. Bu konuda çarpıcı bir örnek için bakınız: BOA, MF. İBT. 429/6, 11 Cemaziye’l-âhîr 1331/18 Mayıs 1913. Bu belgelerdeki yazışmalarda *Tedrisat-ı İbtidaiye Müdürlüğü*nün istatistiklerdeki hataların veya eksikliklerin sebebini soran yazısına, Bağdat ve Hicaz maarif müdürlerinin verdikleri cevaplar yer almaktadır. Bağdat maarif müdürüne göre istatistikleri gönderilemeyen okullar buldukları mahalle nakliye vasıtası olmayan yerlerdedir. Hicaz maarif müdürüne göre ise, istatistiklerin eksikliğinin sebebi, “*ayâir-i kurâ mekteplerinin idarece malum*” olmamasıdır. Üstelik “*söğ konusu mahaller henüz tamamen dâire-i medeniyette bulunmadığı hasebiyle...*”, “*âdât-ı talebe idarece malum*” değildir.

¹³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Hamza Altın, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/1 (2008), s.271-283.

¹⁴ Halil Aytekin, *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Ankara 1991, s.155.

¹⁵ Öztürk, *Atatürk Dönemi Öğretmen Yetiştirme Politikası*, s.33.

¹⁶ *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati, Düstur, II. Tertip*, cilt V, s. 804-823; Reşat Özalp, *Milli Eğitimle İlgili Menzurat (1857-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1982, s.83-102.

¹⁷ Osman Nuri Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San’at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, cilt III-IV, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.1296.

yerlerde vilayet tedrisat-ı iptidaiye meclisleri boş muallimlikler veya muallim muavinlikleri için her sene tatil döneminde bir ehliyetname sınavı yaparak başarılı olanlara ehliyetname verecektir. Bu ehliyetnameler üç sene için geçerli olacak ancak üç sene sonunda Dârümuallimîn derslerinden sınava girerek şهادetnâme almak zorunlu olacaktır. Sınava girmeyenlerin ise geçici ehliyetnameleri geri alınacaktır. Bunun dışında tedrisat-ı iptidaiye müfettişinin gerekçeli beyanı ve teklifi üzerine vilayet maarif müdürleri üç seneden önce de bu geçici ehliyetnameleri geri alabilecektir. Umumi iptidai mektepleri muallimliğine ve muallim muavinliğine yukarıdaki maddelerde yazılan şartlar haricinde kimse tayin edilmeyecektir. İptidai mekteplerine muallim yetiştirmek amacıyla her vilayet merkezinde yatılı bir Dârümuallimîn-i iptidaiye açılacaktır. Açılacak olan bu Dârümuallimînlerin müdürleri ve muallimleri Maarif Nezareti tarafından tayin edilecektir. Kız iptidai mekteplerine muallime yetiştirmek amacıyla vilayet tedrisat-ı iptidaiye meclislerinin kararı ve Maarif Nezaretinin uygun görmesi durumunda gerekli görülen yerlerde yatılı Dârümuallimâtlar açılacaktır. Genel iptidai mekteplerinin müdür, muallim ve muallim muavinlerinin murabahacılık etmek, kumar oynamak, sarhoş olmak, halkın hissiyat-ı diniyesini rencide edecek iş ve hareketlerde bulunmak gibi eğitimin şeref ve haysiyetini ihlal eden davranışlar göstermeleri yasaktır. Ayrıca, eğitim faaliyetlerini aksatacak surette kanun ile kendilerine tevdi edilmemiş başka bir memuriyet yapmaları da yasaktır. İptidai mektebi muallimleri vilayet tedrisat-ı iptidaiye meclislerinin muvafakati olmadıkça, muallimliğe tayin oldukları andan itibaren üç sene içerisinde memuriyetlerini terk edemezler. Terk ettikleri takdirde söz konusu meclislerin kararıyla geçici olarak veya süresiz olarak mesleki eğitimlerden ihraç olunurlar. Aynı cezalar açıkta bulunup da teklif olunan memuriyeti kabul etmeyen muallimler için de uygulanır. Umumi iptidai mekteplerin müdür, muallim ve muallim muavinleri hakkında icra edilecek “mücazât-ı inzibatiye” şunlardır: 1- ihtar 2-tekdir 3-maaş kesintisi veya cezaen tahvil 4-azil 5-görevden geçici olarak ihraç 6-görevden süresiz olarak ihraç.¹⁸

İhtar cezası mektebin bulunduğu mahallin en büyük mülkiye memuru tarafından verilecek ve tescil edilecektir. Tekdir ve maaş kesme cezası kaza veya nahiye maarif encümeninin gerekçeli beyanıyla, karar ve görüşü alınarak mahallin en büyük mülki memuru tarafından icra edilir. Cezaen tahvil veya azil cezaları vilayet maarif müdürünün teklifi üzerine vilayet tedrisat-ı iptidaiye meclisinin görüşü alınarak vali veya müstakil mutasarrıf tarafından icra edilir. Azil cezasına çarptırılan kimse meclisin huzuruna çıkmak, azline dair evrakın suretlerini almak hakkına sahiptir. Azledilmiş olan memur, mutasarrıf veya vali tarafından kendisine azli tebliğ olduğu tarihten itibaren kırk beş gün içinde Maarif Nezaretine müracaatla görevine iade edilmesini isteyebilir. Ancak bu talep azil kararının uygulanmasını ertelemez. Tenzil-i sınıf ve görevden geçici veya süresiz

¹⁸Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati, madde: 41-51.

olarak ihraç cezalarına tedrisat-ı ibtidaiye meclisi tarafından hükmedilir. Görevden ihraç olunan memur hükmün tebliğ tarihinden itibaren kırk beş gün içinde Meclis-i Kebir-i Maarif'e başvurarak kararın bozulmasını talep edebilir. Kararın bozulması talebi cezanın tehirini icab ettirmez. Elli birinci maddede zikrolunan mücazat-ı inzibatiye Dârümuallimîn ve Dârümuallimât müdür ve muallimleri hakkında da uygulanır. Ancak ceza derecelerinden ihtar ve tekdir ile maaş kesintisi maarif müdürünün gerekçeli beyanıyla ortaya çıkacak işareti üzerine vilayetçe ve diğerleri vilayetin işaretine göre Maarif-i Umumiye Nezaretî'nce icra olunur. Ahval-i vahime ve müsta'celede vilayet maarif müdürü veya müfettişi mektebin menfaati acil bir tedbir alınmasını icab edeceğine hükmederse tahkikat-ı inzibatiyeyi icra ettiği sırada geçici olarak bir muallime işten el çektirebilir. Şu kadar ki işi vilayet tedrisat-ı ibtidaiye meclisinin ilk toplantısında bu meclise havale eylemek lazımdır. Muallimin işten el çektirilmesi maaşın kesilmesini gerektirmez. Muallim veya muallimelerle köy ve nahiye meclisleri ve maarif encümenleri arasında ortaya çıkacak ihtilaf vilayet tedrisat-ı ibtidaiye meclisince hallolunur. Görev süreleri otuz seneyi bulan muallim veya muallimler köy veya nahiye meclisleri ile kaza encümenleri tarafından talepleri durumunda emekliye sevk edilirler. Dârümuallimîn muallimleri ile müdür ve muavinleri Dârümuallimîn-i Aliye ve Dârülfünun mezunlarından seçilerek tayin olunurlar. Tedrisat-ı ibtidaiye müfettişleri ibtidai mektepleri, Dârümuallimîn muallim ve müdürleri arasından iyi hizmetleri sabit olanlar arasından seçilerek tayin olunurlar. Tedrisattaki yetersizliğinden dolayı azil olunanlar tekrar muallimlik talebinde bulunurlarsa yeniden sınava tabi tutulurlar. Sınavda eğitim hizmetlerinin hiçbir derecesini ifaya muktedir olmadıkları görülenler bir daha muallimlik hizmetinde istihdam olunmazlar.¹⁹

Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatî'ne göre idadi mezunları ve medreselilerin öğretmenlik yapmaları yasaklanmıştır. Ancak bu tarihe kadar taşra iptidailerinde herhangi bir belge istenmeksizin muallim alımı yapıyordu. Tedrisat-ı iptidaiye dairesinin 5 Ağustos 1913 tarihli bir duyurusunda, medreseler ve idadilerle Dârümuallimînler arasında amaç ve içerik farklılıkları bulunduğu, Dârümuallimînlerde öğretmenlik mesleğine dair dersler verildiği, bu sebeple medrese ve idadi mezunlarının da diğerleri gibi ehliyetname imtihanlarında başarılı olmaları ve şهادetname almaları durumunda muallimliğe istihdam edilebileceklerini bildirmiştir. Bu duyurunun sebebi, Antep meclis-i umumisi tarafından kaleme alınan bir mazbataydı. Söz konusu mazbatada, medreselerin ıslahıyla medreselilerin de muallimlik yapabileceği söylenmekte buna izin verilmesi talep edilmekteydi.²⁰ Ne var ki, *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatî*'nin açık hükmüne rağmen, Suriye, Basra, Bağdat, Musul, Van, Bitlis, Mamuretülaziz vilayetleri maarif müdürlerinin yazışmalarından söz konusu vilayetlerde iptidai

¹⁹Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatî, madde, 52-64.

²⁰BOA, MF. İBT. 450/22, 27 Ramazan 1331/30 Ağustos 1913, aktaran Arzu M. Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, s.144.

muallimlerinin çoğunun Dârümuallimîn mezunu olmadıkları ve zamanında Dârümuallimîn derslerinden başarıyla imtihan veremedikleri anlaşılmaktadır. Öte yandan Dürzî köylerinde görevlendirilen öğretmenlerin Türkçeye vakıf olmadıkları, iptidai ders programını uygulayabilecek kapasiteden uzak oldukları söylenmektedir. Aynı yazışmalardan Maarif Nezaretinin, ehliyet sahibi öğretmenler yetiştirilene ve *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatî*'nin hükümleri uygulamaya konulana dek, “*istisnaiyet-i mevki ve zaruret-i mücebbire*” sebebiyle bu bölgelerde imtihan cetvelleri eksik olanları da muallimliğe kabul ettiği anlaşılmaktadır.²¹

Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatî'nden bir yıl sonra 1914'te yürürlüğe giren *İdare-i Hususiyeye-i Vilayet Kanun-ı Muvakkatî* taşradaki öğretmen okullarının tamamının masraflarını mahallî idarelere bırakmıştır.²² Ancak bu durum vilayetlerde bazı meclis-i umumilerin öğretmen okullarının programlarına müdahale etmesine sebep olmuştur.²³ Öte yandan taşra öğretmen okullarının masraflarının mahallî idarelere bırakılması, bu okulları ekonomik açıdan olumsuz etkilemiştir. Zira -özellikle savaş yıllarında- ekonomik açıdan sıkıntıya giren mahallî idareler, tasarruf amacıyla ilkin öğretmen okullarını kapatmaya başlamışlardır.²⁴

İkinci Meşrutiyet döneminde öğretmenlik mesleği ve taşra öğretmen okulları ile ilgili olarak atılan en önemli adımlardan biri -Cumhuriyet döneminde de bir süre yürürlükte kalacak olan- 1915 tarihli *Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnamesi*'nin yayımlanmasıdır.²⁵ Bu nizamnameye göre, taşra Dârümuallimînlerinin yalnızca iptidai kısımlarından ibaret olduğu söylenmektedir ki bu, buralarda sadece ilkokul öğretmenlerinin yetiştirileceği anlamına gelir. Nitekim nizamnamenin altıncı maddesinde bu durum açık bir şekilde ifade edilmiştir: “*Vilayat ve elviye-i gayri mülbaka merkezinde bulunan Dârümuallimîn-i iptidaiyelerin müddet-i tahsilîyesi dört sene ve Dârümuallimât-ı iptidaiyelerin müddet-i tahsilîyesi beş senedir. İşbu Dârümuallimîn-i iptidaiyeler dahi mekâtib-i iptidaiyeye muallim ve muallime yetiştirirler.*” Görüldüğü üzere taşra Dârümuallimînlerinin öğretim

²¹Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim*, s.143-144.

²²İdare-i Hususiyeye-i Vilayet Kanun-ı Muvakkatî'nin tam metni için bakınız: *Düstur, II. Tertip*, cilt V, s.186-217.

²³Satı, “Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi”, *Muallim*, sayı 19, 15 Şubat 1334, s.663.

²⁴Öztürk, *Atatürk Dönemi Öğretmen Yetiştirme Politikası*, s.33. Taşradaki öğretmen okullarının idarî ve malî olarak mahallî idarelere bırakılmasına dair bir değerlendirme ve *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatî*'nin bu konuya dair maddelerinin eleştirisi için bakınız: İhsan, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Maarif Vekâlet-i Celilesine”, *Maarif Hakkında Layihalar I*, Maarif Vekaleti, Matbaa-i Amire, İstanbul 1339, s.16-30.

²⁵Nizamnamenin tam metni için bakınız: *BOA*, MF. MKB. 210/5, 25 Eylül 1330/8 Ekim 1914; *Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnamesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331; *Düstur, II. Tertip*, cilt VII, s.649-659; Özalp, *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat*, s.554-564. Nizamname 1930'a kadar yürürlükte kalmıştır. Yürürlükten kaldırıldığı tarih için bakınız: *Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete*, sayı 1586, 3 Eylül 1930.

süresi dört, Dârümuallimâtlarının öğretim süresi ise beş yıla çıkarılmıştır. Ayrıca bu okullara bağlı birer de Tatbikat Mektebi açılması öngörülmüştü.²⁶

İkinci Meşrutiyet döneminde öğretmenlik mesleğine dair bir diğer önemli gelişme de 1916 yılında *Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-ı İbtidâiye Talimatnamesi*'nin yayımlanmasıdır.²⁷ Bu talimatname 1915 nizamnamesinin uygulamaya geçirilmesi yolunda atılan önemli bir adımdır. Taşra öğretmen okullarının idari ve mali teşkilatlarıyla eğitim öğretim faaliyetlerini tanzim eden talimatname, öğretmen okullarının temel ideolojisinde de önemli bir değişiklik yapmıştır. Bu talimatnameyle İkinci Meşrutiyetin ilanına kadar öğretmen okullarının Osmanlılık bilincini geliştirme, Osmanlı milleti teşkil etme hedefi Türklük bilincinin geliştirilmesiyle yer değiştirmiştir. Talimatnamede tarih ve müzik derslerinin bu ilke doğrultusunda işlenmesi istenmiştir.²⁸

Maarif Nezaretince Balkan Savaşlarından sonra yayımlanan *Mekatib-i İptidâiye Ders Müfredatı*'nda, tarih derslerinde Osmanlı tarihine girilmeden önce eski Türklerin tarihi, eserleri ve medeniyetleri hakkında bilgiler verilmesi gerektiği söylenmektedir. Öğrencilere okulların civarında bulunan tarihi eserlerin gezdirilmesi, istibdat devri, hürriyet mücadelesi, 10 Temmuz inkılâbı, Trablusgarp ve Balkan savaşlarının anlatılması istenmektedir.²⁹ Nitekim Maarif Nezareti, vilayet maarif müdürlüklerine gönderdiği bir yazıyla savaşlarda kahramanlık gösteren askerlerin menkıbelerinin ders kitaplarına yazılmasına dair bir karar alındığını, bu sebeple bu tür kişiler hakkında nezarete bilgi verilmesi gerektiğini bildirmiştir.³⁰ *Mekatib-i İptidâiye Ders Müfredatı*'nda ayrıca Muhtasar Tarih-i Medeniyet dersinde Türk tarihinin ayrı bir başlık altında işlenmesi ve eski Türklerden, eski medeniyetlerden biri olarak bahsedilmesi tembih edilmektedir. Dikkat çekici olan nokta, terbiye-i bedeniye derslerinde hücum, esir almaca gibi oyunlara yer verilmesi ve çocuklara nişan talimleri yaptırılmasının istenmesidir. Müfredata göre, çocuklar yılda bir kere resmi poligonlara götürülecek ve atış talimleri yapacaklardır.³¹

Maarif Nezareti İkinci Meşrutiyetin ilanından itibaren öğretmeni açığını kapatmak için çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Ancak bütün iyi niyetli çalışmalara rağmen arzu edilen sonuç bir türlü elde edilememiştir. Nitekim İkinci Meşrutiyet dönemi maarif nazırlarından Emrullah Efendi 28 Şubat 1910'da, Sabah gazetesine verdiği bir röportajda, memleketin ihtiyaçlarının genişliğine bakılarak

²⁶Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnamesi, madde, 1, 3, 6.

²⁷Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-ı İbtidâiye Talimatnâmesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.

²⁸Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-ı İbtidâiye Talimatnâmesi, madde, 6, 8; Öztürk, *Atatürk Dönemi Öğretmen Yetiştirme Politikası*, s.34.

²⁹Mekatib-i İbtidâiye Ders Müfredatı, Altı, Beş, Dört, Üç Dersaneli ve Muallimli Mekteblere Mahsus, İstanbul 1330.

³⁰BOA, MF. MKT. 1198/62, 19 Receb 1332/13 Haziran 1913.

³¹Mekatib-i İbtidâiye Ders Müfredatı, Altı, Beş, Dört, Üç Dersaneli ve Muallimli Mekteblere Mahsus, İstanbul 1330.

imkânlarının çok kısıtlı, maarif bütçesinin halkın nüfusuna oranla çok düşük olduğunu ifade etmiştir. Dahası maarif nazırı taşra ilkokulları için yetmiş bin öğretmene ihtiyaç duyulduğunu, bunun yüzde birinin bile bulunabileceğine inanmadığını belirtmiştir. Emrullah Efendi'ye göre, maarif programının temeli bina ve mekteptir; ancak "memlekette" bunlar da yetersizdir. Emrullah Efendi'nin söz konusu beyanatından kısa bir alıntı yapmak konu hakkında daha sağlıklı bilgi edinilmesini sağlayabilir:

"Köylerde mektep binaları yok. Mektep binaları yaptırılan yerlerde ise muallimlere maaş vermek için para yok. Bu işi bütçedeki tahsisatla yapmak mümkün değildir. [...] memlekette okuyup yazma bilmez adamların miktarını azaltmak için her ne yapmak lazımsa yapacağız. [...] muallimlere gelince mevcutların vukuf derecelerini artıracacağız. Muallimlik edebilecek kadar okuma yazma bilenlere bir ehliyetname verip mekteplerde istihdam edeceğiz."³²

Emrullah Efendi, yukarıdaki sözlerine rağmen, öğretmenliğin bir meslek hâline gelmesi için gayret göstermiş bir maarif nazırıdır. Onun öncelikli işlerinden biri memurların öğretmenlik yapmalarını engellemek olmuştur. Nitekim ona göre, memurdan muallim olamazdı. Emrullah Efendi'nin nazırlığına kadar her öğretmen okuttuğu dersin adına göre çeşitli ücretler almaktaydı.³³ Emrullah Efendi, öğretmenlerin maaş sistemini okutulan dersin adına göre değil, mezun oldukları okula göre düzenlemeye çalışmıştır.³⁴

İctihad yazarlarından Ali Kâmi, Emrullah Efendi'nin nazırlığı zamanında meslekten olmayan memurların öğretmenlik yapmalarının engellenmesinin öğretmen açığını daha da büyüttüğünü, bunun mekteplerde tahsil hayatının can çekişmesine sebep olduğunu söylemektedir. Öte yandan Ali Kâmi de öğretmeliğin bir meslek olarak görülmediğinden yakınıdır. Öğretmen maaşlarının düşük olmasının en yetenekli insanları öğretmenlik dışındaki mesleklere, memuriyete yönelttiğini söyler. Ona göre, öğretmenlerin maaşlarının düşüklüğü sebebiyle, geçinebilmek amacıyla çok ders almaları eğitimde verimliliği iyice düşürmektedir.³⁵

İkinci Meşrutiyet dönemi maarif nazırlarından Nail Bey de 1909'da bu konuda şunları söylemektedir:

"Mülkümüzde yeni bir maarif teşkilatı henüz yapılacaktır. Devr-i sabıktan kalan teşkilat, içinde levha bulunmayan köhne bir çerçeveye benzer;

³²*Sabah*, 15 Şubat 1325/28 Şubat 1910; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, cilt III-IV, s.1278.

³³*BOA*, MF. MKT. 1076/25, 16 Şaban 1326/13 Eylül 1908; *BOA*, MF. MKB. 202/52, 26 Şaban 1329/22 Ağustos 1911, karar numarası 1503; *BOA*, MF. İBT. 335/79, 16 Şaban 1329/12 Ağustos 1912.

³⁴Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri 1908-1914*, Ankara 1996, s.71.

³⁵Ali Kâmi, "Maarif Derdi", *İctihad*, 2 Kânun-ı sâni 1329/15 Ocak 1915, s.1935, aktaran Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları, İctihad, Sebili'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yayınevi, Ankara 2007, s.156.

matluba hizmet edemez. Dikkat buyurulsun ki birçok yerlerde mektebin yalnız teşkilat ve tedrisatı değil, binası bile bir dârü't-tedrise, bir melce-i ilm-i irfana benzemiyor. Diğer mahallerde ise o kadarı bile yok. Yani hiç mektep yok. İşe bidayetten başlamak lüzumu vardı. Başlıca buna hasr-ı meşagil eyledim.”³⁶

İkdam gazetesi bu durumu sütunlarına muhtemelen nail kelimesiyle nazır Nail Bey’in ismi arasında bir kelime oyununa başvurarak “*maarif nezareti tubaf bir tecelliye mazhar oldu. Her gelen kendinden evvelkini bozdu ve bunu da iyi yapıyorum diye yaptı. Memleket bugüne kadar maatteessüf bir maarif nazırına nâil olamadı*” şeklinde taşımıştır.³⁷

Dönemin Aydınlarının Gözünden Eğitim ve Öğretmen Sorunu

İkinci Meşrutiyet dönemi aydınlarından Tüccarzade İbrahim Hilmi, Osmanlı eğitim teşkilatının durumunu bir tahterevalliye benzetmiştir. İbrahim Hilmi de eğitim teşkilatının iş başına gelen her nazır tarafından yeniden yapıldığını, birinin yaptığı teşkilatı öbürünün bozduğunu, bu durumun bir düzensizliğe sebep olduğunu söylemektedir.³⁸ Hâlbuki Balkan Savaşlarının ülkede açtığı yarayı tedavi edecek yegâne güç muallimler ordusudur. Ona göre, artık devlet de millet de geleceğini ordu ve donanmadan değil mekteplerden, muallimlerden beklemelidir. Ancak der, “mektep binalarını çoğaltmakla milletin irfanına hizmet edilemez, nasıl ki muntazam kışlalar inşa etmekle mükemmel ordular teşkil edilemezse.”³⁹

Tüccarzade, öğretmen açığına temas ettikten sonra, mevcut öğretmenlerin de çok yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Öğretmenliğin bir meslek olarak görülmediğini, pekçok kimsenin bu işe mecburen girdiğini, daha iyi bir iş bulanların öğretmenlikten ayrıldığını söyler. Ancak ona göre, bu konuda öğretmenler haklıdır; zira insanların geçimlerini sağlayamadıkları bir meslekten kurtulmaya çalışması, başka bir mesleğe geçmesi doğaldır. İbrahim Hilmi’ye göre, okutulan şeyler hakikatte bir hiçtir. Çoğu öğretmen okuttukları ders hakkında gerçekte hiçbir şey bilmemektedir. İbrahim Hilmi’nin şiddetle eleştirdiği konularda biri de taşra idadilerindeki öğretmenlerin birden çok derse girmeleri konusudur.⁴⁰

³⁶*Sabah*, 23 Aralık 1325, aktaran Teyfur Erdoğan, “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 51, sayı I, s.217.

³⁷*İkdam*, 6 Şubat 1909.

³⁸Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmîyemiz-Felaketimizin Esbabı*-, Kütüphane-i İslam ve Askeri, Dersaadet 1329, s.19. Bu dönemde sık Maarif Nazırını değişikliklerinin ortaya çıkardığı sorunlar için ayrıca bakınız: Erkan Tural, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Maarif-i Umumiye Nezareti’nde Bürokratik Reform”, *OTAM*, sayı 22 (Ankara 2007), s.177-206.

³⁹Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmîyemiz*, s.40.

⁴⁰Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmîyemiz*, s.41.

Namık Ekrem de 1910'da yayımlanan *Anadolu'da Bir Cevlan* isimli kitabında benzer sorunlara temas etmektedir. Namık Ekrem, Halep'te idadi mektebini ziyaret eder ve okulun muallimleri ve müdürüyle tanışır. Ertesi gün idadi mektebinin bazı öğrencileri kendisini ziyarete gelir. Öğrenciler, Namık Ekrem'e muallimlerinin görevlerine dikkat etmediklerinden, şimdiye kadar mektepte hiçbir şey öğrenemediklerinden, hele Fransızcadan bir kelime bile bilmediklerinden dert yanarlar. Öte yandan yazar, Halep maarif müdürünü ziyaret ettiğini ve müdüre vilayette maarifin pek geri kaldığını, çok gayrete ihtiyaç olduğunu söylediğini, müdürün cevaben, “*acınacak bir vaziyet evet, Halep vilayeti baştanbaşa maarifsizdir*” dediğini nakletmektedir. Ayrıca maarif müdürü, Namık Ekrem Bey'e liyakatli muallim bulunamadığını, Nezarete bu konuda yazdıklarını ancak cevaben “*vilayet maiyyet memurlarına ders verin onlar derslere girebilirler çünkü mülkiyeden mezundurlar*” denildiğini, aktarmaktadır.⁴¹

Ahmet Şerif Bey'in *Tanin* gazetesinde yayımladığı seyahat notları da İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı taşrasında öğretmen sorunu hakkında oldukça aydınlatıcı bilgilerle doludur. Ahmet Şerif Bey'in seyahat yazıları 1909-1913 yılları arasında Anadolu⁴², Trablusgarp, Arnavutluk ve Suriye'nin⁴³ çeşitli bölgelerinde yaptığı gezilere dayanmaktadır. Notların konumuz açısından dikkate değer yönü yazarın gittiği hemen her yerde okulları da ziyaret etmiş olması, öğretmenlerle, okul idarecileriyle ve halkla konuşmuş olmasıdır. Ahmet Şerif Bey'in gezi notları İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı taşrasında eğitimin genel durumu hakkında, dönemin diğer kaynaklarını teyit eden, geniş bir muhtevaya sahiptir. Ancak bu yazılarda tasvir edilen taşra eğitiminin durumu pek de iç açıcı değildir. Nitekim *Tanin* gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahid, Ahmet Şerif Bey'in gezi notları hakkında şunları söylemektedir:

“Anadolu'da *Tanin* muhabirimiz hangi şehre, kasabaya uğradıysa behemahâl oradaki mektebi de gezmiş, meşhûdâtını bize yazmıştır. Anadolu'da *Tanin* mektuplarını takib eden kârilerimiz taşra mektepleri denilince artık gözlerinin önüne dar, müteaffın bir odaya üst üste doldurulmuş birçok biçâre çocuktan, câhil bir hâceden, usulsüz, mantıksız, maksatsız bir tedristen başka bir şey getiremezler.”⁴⁴

Ahmet Şerif'e göre Anadolu, İstanbul'un bütünüyle meçhulüdür. Ahmet Şerif'in yaptığı mektep tasvirleri pek iç açıcı değildir. Birkaç istisna dışında bütün memlekette eğitim-öğretimin durumu perişan bir vaziyettedir. Harap, havasız, rutubetli mektep binaları, programların sık sık değişmesinden kaynaklanan

⁴¹Namık Ekrem, *Anadolu'da Bir Cevlan -Birinci Kısım Anadolu'ya Doğru-*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1327, s.41-44.

⁴²Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, cilt I, hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

⁴³Ahmet Şerif, *Arnavutluk'da Sûriye'de ve Trablusgarp'de Tanin*, cilt II, hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

⁴⁴Hüseyin Cahid, “Maarif İçin”, *Tanin*, No: 573, 25 Mart [1]326/7Nisan 1910. Taşra eğitiminin durumu hakkında benzer düşünceler için bakınız: Tüccarzaade İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz*, s.29-31.

aksaklıklar, kitap temin etmenin zorlukları, halkın cehalet ve taassubu, muallim ve muallimelerin yetersizlikleri, maaş alamayan muallim ve muallimeler, toplanmayan maarif komisyonları, maarif gelirlerinin darlığı, mektepsiz ve muallimsiz köyler... Ayrıca Ahmet Şerif'in notları gayrimüslim ahalinin eğitim yönünden Müslümanlara ne kadar üstünlük sağladıklarını, bu konuda Müslüman ahaliye nazaran ne kadar ileri gittiklerini de göstermektedir. Ona göre bu durumun temel sebebi Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki anlayış farklılığıdır:

“İslam halk, diğer şeylerde olduğu gibi, maarif yönünde de her şeyi hükümetten bekliyor. Tabii, hükümet, tebaasının cahillikten kurtarmak ister. Fakat bu görev, yalnız ona yüklenirse, maarifin galip gelmesi zordur. Taşra İslam halkında, meşruti idare hakkında yanlış bir anlayış vardır. Zannediyorlar ki, her şeyi hükümet yapacak, bunlar birdenbire olacak ve kendileri hazıra konacaklar.”⁴⁵

Ahmet Şerif'in yazdıkları, ana hatlarıyla, Osmanlı arşivindeki “maarif evrakı”yla örtüşmektedir.⁴⁶ Ancak maarif tarihi araştırmalarında genellikle Maarif Nezaretinin yayımladığı maarif salnameleri ve istatistik mecmuaları başta olmak üzere resmî evrak kullanılmaktadır. Bu kaynaklarda eğitim tarihine dair önemli veriler vardır şüphesiz, ancak bu verileri okumak son devir Osmanlı maarifinin gerçek hüviyetini kavramak için yeterli değildir. Nitekim söz konusu resmî belgelerdeki rakamların büyüklüğü çoğu zaman yanıltıcı olabilmektedir. Kâğıt üzerinde bütün Osmanlı taşrasında çok sayıda idadi, iptidai ve rüştiye görülmektedir, ancak pekçok yer yerde özellikle de kırsal bölgelerde bu okulların gerçekten faaliyet yürütüp yürütmedikleri bile şüphelidir. Nitekim Osmanlı Arşivi'ndeki Maarif Nezareti evrakı, özellikle de Heyet-i Teftişîye ve İstatistik Kalemî belgeleri bu yargıyı destekler mahiyette verilerle doludur.⁴⁷

⁴⁵Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s.88-89. Meşrutiyetin ilanı halkın bir kesimi tarafından tam olarak anlaşılammış, halktan bazı kimseler “ilân-ı hürriyet”i artık vergi verilmeyeceği şeklinde yorumlamıştır. Örneğin Aydın vilayetinde bir grup kasap, kasaplardan alınan ve mahalli eğitim kurumlarının masrafları için kullanılan “zebhiye resmi”ni Meşrutiyetin ilanından sonra vermek istememiştir. Bakınız: BOA, MF. MKT. 1086/42, 20 Zilkade 1326/14 Aralık 1908.

⁴⁶Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Ebubekir Keklik, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü -Yakınçağ Tarihi-, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.

⁴⁷II. Meşrutiyet dönemi eğitim istatistikleri için bakınız: *Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemî: Nezarete Merbut Mekatib-i Umumiye ile Mekatib-i Hususiyenin ve Müze-i Hümayun ile Müze ve Yıldız Kütüphanelerinin ve Kütüphane-i Umuminin 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuasıdır*. Haritalı Olarak Birinci Defa Neşr Edilmiştir, Matbaa-i Âmire, Dârü'l-hilafeti'l-aliyye, 1334; *Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemî: 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuasıdır*, Haritalı Olarak İkinci Defa Neşr Edilmiştir, Matbaa-i Âmire, Dârü'l-hilafeti'l-aliyye 1336. Ayrıca bakınız: *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Tarihi İstatistikler Dizisi, cilt VI, hazırlayan: Mehmet Ö. Alkan, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000; Şamil Mutlu, “II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim”, *Belgeler, (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)* cilt XVII, sayı 21'den ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu

Ahmet Şerif Bey de İkinci Meşrutiyet döneminin eğitim konusuna eğilen pekçok aydını gibi öncelikle Maarif Nezaretinin düzenli bir teşkilat kuramamasından şikâyetçidir:

“Tarafsız bir bakışla bakılınca, Dâhiliye, Mâliye, Nâfia, Adliye nezaretlerinin az çok çalışmakta olduklarını, memleketin noksanlarını gidermek için uğraştıkları görülür. Bu bir haktır ki, teslim olunmalıdır. Fakat Maarif Nezaretine gelince, orada derin bir uykudan, gafletten başka bir şey sezilmiyor. Bu dâire, öyle mantıksızlıklar içinde çalkalanıyor ki, bunların delillerini görmek için, taşraya şöyle bir bakmak yeterlidir.”⁴⁸

Ahmet Şerif Bey’in gezi notları, yukarıda da ifade edildiği gibi, İkinci Meşrutiyet Dönemi Osmanlı taşrasında eğitim-öğretimin durumu hakkında oldukça aydınlatıcı veriler sunmaktadır. Ahmet Şerif’in gezi notlarından taşradaki öğretmenlik mesleğinin durumu ve öğretmenlerin sorunlarına dair önemli şeyler öğreniyoruz:

“Okullara öğretmen temini zor. Nezâret, yüz yirmi yüz elli kuruş aylıklı rüşdiye mektepleri ikinci öğretmenlerinin [muallim-i sâniliklerinin] tayini görevini üzerine alıyor ve bunun için öğretmen bulamıyor. Ankara’da açılan Erkek Öğretmen okulunun [Dârümuallimîn] bugün iki öğrencisi var. Okula gereken ders araçlarının ve diğer şeylerin hazırlanması için cedveller hazırlanmış ve nezaretten ödenek istenmiş, bir buçuk aydan beri, bir cevap bile verilmiyor. Okul müdürü ve öğretmenleri, öğrencilere nasihat etmekle vakit geçiriyorlar.”⁴⁹

Ahmet Şerif’in 1910’daki Feke ziyaretine dair yazdıkları ise son derece çarpıcıdır. Ahmet Şerif, öncelikle, nüfusu 18000 civarında tahmin edilen Feke köylerinde okul adına hiçbir şey bulunmadığını söylemektedir. Yazarın Feke intübaları çok dikkat çekicidir:

“1800 kadar tahmin edilen genel nüfusun oturduğu köylerde, okul adına, bir şey yoktur, bir köy, ayrı ayrı, ikişer üçer ev olmak üzere, iki üç saatlik bir mesafede dağılmış olduğundan, uygun yerlerde okul yapılması da pek güçtür. Cehâlet, bütün ağırlığıyla, kalblere, ruhlara hâkimdir. Bir yerde ise, cehâlet, bu kadar genel, tabii bir durumda buldukça, orada hayatı sefil yapan sebebler var demektir. Feke’de biri İslam, biri Ermenilere, diğeri Protestan mezhebine girenlere mahsus üç okul olduğunu söylediler. Evvela en yakın olan, İslam okulu denilen yere gittim. Ufak bir oda, içinde erkek, kız, otuz kadar çocuk. Bu çocuklar ile hoca yerin darlığı sebebiyle, o kadar sıkışmışlar ki, âdetâ, bir vücut hâline gelmişler. Okul bilgi yerine

Basımevi, Ankara 1997, s. 127-143 ve tablolar. Osmanlı eğitim istatistiklerinin güvenilir kaynaklar olmadığını gösteren farklı tarihlerde yapılmış çeşitli yazışmalar için bakınız: *BOA*, MF. İST. 10/21, 10 Zilkade 1328/13 Kasım 1910; *BOA*, MF. İST. 10/69, 29 Muharrem 1329/30 Ocak 1911; *BOA*, MF. İST. 12/49, 16 Safer 1330/5 Şubat 1912; *BOA*, MF. İBT. 429/96, 18 Cemaziye’l-âhir 1331/25 Mayıs 1913; *BOA*, MF. İBT. 512/40, 24 Ramazan 1332/16 Ağustos 1914.

⁴⁸Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, s.70.

⁴⁹Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, s.70.

pis bir koku yayıyor. [...] Okulun durumu, hocanın câhilce durumu, öğrencilerin maddî manevî, nasıl acınacak bir yerde olduğunu açıkça anlattığından, odadan içeri girmeye, çocuklarla görüşmeye lüzum görmez. [...] İki yüz kuruş maaş alan hoca efendi pek âciz bir adamdır. Çocuklar kendisiyle oynarlar, sakalını çekerler, o da evinin hizmetlerini çocuklara gördürür. [...] Kendisinin doğru imlâ yazdırmaya, bir parça okumaya gücü yoktur.”⁵⁰

Ahmet Şerif, Fekede'deki Ermeni ve Ermeni-Protestan okullunu da ziyaret etmiş, bu okulların Türklere âit olan okuldan çok daha başarılı olduğunu ifade etmiştir. “Okuldan üzgün olarak çıktığımı itiraf etmeliyim” der. Üzüntüsünün sebebi şudur: “Bu ziyaret, Osmanlılar içinde İslamların, özellikle Türklerin, ne kadar biçare kaldıklarını, pekiyi gösteriyor ve geleceği yapacak neslin de, ne kadar sönük bir hâlde yetiştirildiğini, ibret olacak şekilde gösteriyor”dur. Ahmet Şerif'in Ermeni-Protestan mektebine dair izlenimleri arasında dikkat çekici iki husus vardır: Birincisi çocukların Türkçe İncil okumaları, ikincisi buradaki Ermeni çocukların Türk okulundaki çocuklardan daha iyi Türkçe okuyabilmeleridir.⁵¹

Ahmet Şerif'in ziyaret ettiği yerlerden biri de Nallıhan'dır (1909). Ahmet Şerif, Nallıhan'da öncelikle rüştiye mektebini ziyaret etmiştir. Gene aynı manzara, “harap, köhne, havasız, ışsız ve rutubetli” bir bina. Ahmet Şerif de son dönem Osmanlı aydınlarının pek çoğu gibi ezberci eğitimden şikâyet etmektedir.⁵² Yazarın Nallıhan intibaları arasında üzerinde durulması gereken en önemli konu Nallıhan hükümet konağını ziyareti esnasında kaymakamın odasında toplantı hâlinde olan maarif komisyonuna dair anlattıklarıdır:

“Kaymakamın odasına girdim, başkanlığı altında bulunan maarif komisyonu toplantı hâlinde idi. Kaymakam, zâbita aracılığı ile maârife borcu olanları getiriyor, üçer-beşer kuruş almak için, epeyce uğraşıyordu. Ve işte, böyle, bin zorlukla alınan para ile öğretmenlerin aylıkları verilecekti. Getirilen adamların yüzlerinin durumlarını inceliyordum. Pek belli idi ki, okulda çocukları bulunan bu adamlar, parayı bir yük, bir angarya gibi veriyorlardı. Kaymakam, birkaç saat uğraştıktan sonra, gâlibâ, üç yüz kuruş kadar bir para toplanabildi ve öğretmenler arasında taksim edildi. Evvelce, öğretmenlerin aylıkları veriliyormuş, hatta Nallıhan'da on beş gün kaymakamlık eden, Yalvaç eski kaymakamına, okullardan söz açılınca, ‘aman, burada da mı okullar, ben onlardan bıktım, usandım’ demiş. Fakat iki ay evvel gelen kaymakam Ahmet Cevdet Bey, durmak istemiyor, uğraşarak, çarpışarak, öğretmenlerin aylıklarını veriyor, elinden geldiği kadar çalışıyor.”⁵³

Ahmet Şerif Bey'in hem *Anadolu'da Tanin* hem de *Arnavudluk'da Sûriye'de ve Trablusgarb'de Tanin* adıyla kitaplaştırılan gezi notlarında yukarıdaki satırların pek

⁵⁰ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s.180-181.

⁵¹Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s.181.

⁵²Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s.87-88.

⁵³Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s.90.

çok örneğine rastlamak mümkündür. Ehliyetsiz öğretmenler, harap mektep binaları, aylarca maaş alamayan öğretmenler ve büyük mâlî sıkıntılar... Burada örnekler Anadolu'dan seçildi ancak ifade etmek gerekir ki Trablusgarp, Suriye ve Arnavutluk'taki⁵⁴ Osmanlı eğitiminin durumu da Anadolu'dakinden daha iyi değildir. Bu bölgeleri Anadolu'dan ayıran en önemli farklılıklardan biri devlet okullarındaki öğrencilerin bile büyük bir kısmının Türkçe bilmemesidir.⁵⁵

Ethem Nejad da İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı taşrasının eğitim ve öğretmen sorunlarına yazılarında sık sık temas eden yazarların başında gelmektedir. Ona göre taşrada üç çeşit öğretmen bulunmaktadır, yazar, bunlardan birincisinin hiçbir mektep görmeden yetişmiş ehliyetnameli muallimler, ikincisinin eski Dârülmualimîn mezunları, üçüncüsünün ise yeni Dârülmualimîn mezunları olduğunu söyledikten sonra birinci ve ikincilerin birbirinden farksız olduğunu ifade etmektedir. Bunların içinde öyleleri mevcuttur ki der, mektebe fayda yerine zarar vermektedir. Yazara göre bunları işten çıkarmakla hiçbir kayıp yaşanmaz.⁵⁶

⁵⁴BOA, MF. HFT. 1/55, 1 Receb 1328/19 Temmuz 1909. Yanya vilayetinde maarif müdürünün de hazır bulunduğu bir toplantıda tutulan ve Maarif Nezaretine takdim edilen 26 Haziran 1326/9 Temmuz 1910 tarihli zabıt: “[...]Vilayet dâbilinde 360’ı aşkın Müslüman köyü mevcuttur. Kasabalardaki mekatib-i iptidaiyeyi saymazsak söz konusu köylerin yalnız yetmişinde mektep vardır. Geriye kalan 260’ı aşkın köyde henüz hiçbir mektep tesis ve kışad olunmamıştır. Bu 260’ı aşkın köyden 119’unda iptidai mektebi açılması elzemdir. Geriye kalan 142 köy söz konusu 119 köye civar olduklarından buralardaki çocuklar yeni açılacak mekteplere devam edecekleri için her muallime aylık 300 kuruş maaş verilmesi ve her mektebe çeşitli barcamalar için senelik yüzer kuruş tahsis edilmesi suretiyle söz konusu mekteplerin maaş ve masrafları için 440 bin 300 kuruşun [1]327 senesi bütçesine dâhil edilmesi lazımdır. Ayrıca Aydonat ve Lavros kazaları merkezleriyle diğer on beş köyde mekatib-i iptidaiye muallimleri bulunduğu halde mektep binaları olmadığından tedrisat pek müsait olmayan geçici mekânlarda icra edilmektedir.”

⁵⁵BOA, MF. MKT. 1166/29, 1 Safer 1329/1 Şubat 1911. Arap vilayetlerinde, öğrencilerin yanısıra öğretmenlerin de ana dilleri Arapça olduğu için Türkçeyi hiç bilmedikleri, dolayısıyla buralarda Türkçe eğitim vermeye çalışmanın hiçbir fayda sağlamayacağına dair Beyrut valisinin 8 Kânun-ı sâni 1326/21 Ocak 1911 tarihli yazısı. Ana dilleri Arapça olan Hicaz, Yemen, Bağdad, Basra, Suriye, Beyrut, Musul, Halep ve Trablusgarp vilayetleriyle Kudüs ve Bingazi livalarında Arapça eğitime müsaade edilmesinin münasip görüldüğüne dair 13 Mart 1327/26 Mart 1911 tarihli Meclis-i Maarif kararı. Tedrisat-ı İbtidaiye İdaresi'nin 30 Haziran 1327/13 Temmuz 1911 tarihli ilgili yazısı: “Abalisi tamamen Arapça konuşan vilayet ve livalarda iptidai mekteplerine devam eden çocukların Osmanlı lisanıyla yazılmış kütüb-i diniye ve resâil-i fenniyeden kesinlikle bir şey anlayamayacakları için söz konusu vilayetlerdeki köy ve kasabalarda nezâretçe tertip edilen resmi programda iptidai derslerinin Arapça okutulması, Osmanlıcannın ise ders-i mahsus şeklinde okutulması şeklinde ayrıca veya yalnızca rüştîye mekteplerinde okutulması [...] hazırlanmakta olan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihası'na dâba önce Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde sadece gayr-i Müslim unsurlar kendi lisanlarında tedrisat yapabilirler hükmünün aksine anâsır-ı muhtelif-i Osmanîye etfâline mahsus iptidai mekteplerinde kendi dillerinde eğitim yapabilecekleri hükmü konulmuştur. Şu anda Arapça konuşan memleketlerde öğrenciler ve öğretmenler Türkçe bilmedikleri için eğitimden hiçbir fayda sağlanamıyor, bu sebeple söz konusu layiha kanun haline gelene kadar şimdilik yalnız söz konusu yerlerde aynen gayr-i Müslim mekteplerinde olduğu gibi kendi ana dillerinde eğitim yapmaları uygun görülmekte ise de emr u ferman... Sonuçta, Hicaz, Yemen, Bağdad, Basra, Suriye, Beyrut, Musul, Halep ve Trablusgarp vilayetleriyle Kudüs ve Bingazi livaları maarif müdürlüklerine Arapça tedrisata müsaade edildiğine dair tamim.”

⁵⁶Ethem Nejad, *Terbiye-i İbtidaiye İslahatı*, Keçişyan Matbaası, İzmir 1331, s.5.

Mehmed Emin Bey de *Anadolu Mecmuası*'nda benzer şeyler söylemektedir. Mehmed Emin Bey'e göre, köylerde iki çeşit hoca bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı sarıklı hocalardır ki çocuklara bir şey öğretmediklerini halk bilir. Fesli hocalar ise köy hayatını bilmedikleri için çocuklara lazım olan bilgiyi veremezler. Yazar bir köylünün muallimlerden şu şekilde şikâyet ettiğini söylemektedir:

“Sarıklı hoca geldi, çocuklara hiçbir şey öğretmedi. Şehre gittik, sarıksız hoca istedik. O da kâğıtları kestirerek tavuk, horoz şekilleri yaptırdı. Bu ne işe yarayacak dedik? Hayvanların şekillerini öğrenecekler dedi. Hâlbuki bizim çocukların tavuğu resimden öğrenmeğe ihtiyacı var mı?”

Mehmed Emin Bey, Osmanlı eğitim teşkilatının hayata uygun olmadığı kanaatinde. Ona göre, eğitim sisteminin köyde ve şehirde aynı olması büyük bir hatadır. Zira köy çocuklarının senede sekiz aylarını tahsil devresi içinde geçirmeleri mümkün değildir. Bunun için yazar, köylerde daha esnek bir eğitim düzenine geçilmesini teklif etmektedir.⁵⁷

İkinci Meşrutiyet döneminin önde gelen eğitimcilerinden Satı Bey de aynı şeylerden şikâyetçidir. O da Meşrutiyetin başından itibaren eğitime yeteri kadar önem verilmediğini ifade ederek, Maarif Nezareti'nde sağlam bir düzen kurulmadığı için eğitim teşkilatında arzu edilen ıslahatların bir türlü yapılamadığı kanaatinde.⁵⁸ Nitekim bu durumun mahsurları görüldüğü için Şura-yı Devlet 1913'te her nazır değişikliğinde nezaret teşkilatının değişmemesi yolunda bir karar almak zorunda kalmıştır.⁵⁹ Ancak bu kararın da maarif teşkilatında bir süreklilik sağladığını söylemek mümkün değildir. Nitekim çok sonraları Hamdullah Suphi, “tedrisatımız umumî bir zaaf içindedir. Yalnız dinî tedrisat değil, bütün tedrisat hep gevşek vaziyettedir. Muallimlik mesleği muallimlerimize sefaletten başka bir şey temin etmiyor [...] Tedrisat-ı iptidaiyeyi, umumiyetle kadınlarımızın eline vermek çok faydalı bir tedbir olacaktır” demiştir.⁶⁰ Hüseyin Cahit de eğitim teşkilatındaki düzensizlikten dert yanmaktadır:

“Kör döğüşü tabiri mevcut olmasaydı maarifin hâline bakarak bunu icat etmek lazım gelecekti. Maarifte çalışma, yazıp çizme eksik değil, fakat bu savt-ı musiki ile âdi bir patırtı arasındaki fark ne ise ve muntazam bir maksad-ı muayyene hâdim çalışma ile bu hay ve huy-ı aklâm arasındaki fark da odur. Nezarete hiç kimsenin birbirinden haberi olmadığını gösterecek ahvâldendir ki Maarif Nezaretinin bu sene Meclis-i Mebusana gönderdiği bütçeyi devâir-i âidesi, nezaretin erkân-ı memurîni görmemiştir. İdare-i dâhiliyesi bu kadar müşevveş, taksim-i âmâli bu

⁵⁷Mehmed Emin, “Anadolu Maarifi Nasıl Taammüm Edebilir?”, *Anadolu Mecmuası*, sayı II (sene 1340), s.50-53.

⁵⁸Satı, “Terbiye-i Âvâm İçin”, *Tasvir-i Efkâr*, 30 Temmuz 1909.

⁵⁹“Maarif Teşkilatı”, *Sabah*, 14 Şubat 1913; Ergün, *II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri*, s. 161; Erdoğan, “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I”, s.219-220.

⁶⁰“Hamdullah Suphi Beyefendinin Maarife Dair Nokta-i Nazarları”, *Sebilü'r-Reşad*, Adet 477, cilt 19, 23 Nisan 1337, s.90-92.

derece mensi olan bir dâirenin intizam dâiresinde bir fikr-i takip ile iş beklemek bittabi hatadır. Bundan dolayıdır ki Maarif Nezaretinde Emrullah Efendi gibi şahıs itibariyle hakikaten muhterem, fâzıl ve memleketimizde emsâli nâdir bir nazır bulunduğu hâlde maarif umuru bu kadar müşevveştir. Eski zamanın elifbayı ezbere okuyacak derecede eser-i dirâyet nazırlarını aratacak bir şekildedir. Maarif Nezareti herhâlde mekâtib-i sultanıyeyi açmağa azmetmiş, ihtimâl ki kendisine bu husustaki muvaffakiyetsizliğinden dolayı itiraz eden gazetelere işte muvaffak oldum tarzında mütefâhirâne bir cevap vermek istiyor. Onun için rüştiye çocuklarına sınıflar atlatarak mekâtib-i sultanıyenin birinci devresine girmek istiyor. Programı tadil ediyor ve bunu yolluyor. Bütün bu icraat ise eyyam-ı tatiliede yapılmak lazım gelirken sene ortasında yapılıyor. İkinci devre ise kemâfissâbık idadi programları tedris olunacak, hitam-ı tedrisatta talebeye idadi şehadetnâmesi verilecekmış. O hâlde bu kadar gürültü ne oldu? İdadilerin adını değiştirip sultani yapmak için mi bu kadar masraf ihtiyar ettik? Bu kadar zaman kaybettik? Her tarafta çocuklar kitapsız, programsız, muallimsiz beklediler durdular ve elan bekliyorlar ve bu ne vakte kadar?"⁶¹

Öğretmen Yetersizliği ve Maaş Sorunu

İkinci Meşrutiyet dönemi öğretmen açığının çok fazla olduğu bir dönemdir. Ancak bu ihtiyacın ne oranda olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Zira İkinci Meşrutiyet yıllarında öğretmenlere ilişkin istatistiklerde tutarlılık yoktur. Maarif Nezareti istatistik belgeleri güvenilir kaynaklar sayılamaz.⁶² Örneğin Maarif Nezaretinin yayınladığı istatistiklerde ülkedeki 4.486 iptidaide 6.872 erkek, 1.154 kadın öğretmen olduğu görülmektedir. Ayrıca bu istatistiklerde ülkedeki Müslüman özel iptidai mekteplerinde 2.749 muallim ve 188 muallime bulunmaktadır.⁶³ Hâlbuki muallimde çıkan bir yazıda aynı ders yılında ilkokullarda 6.255 erkek 1000 kadın öğretmenin bulunduğu kayıtlıdır. 1913-14 ders yılında İstanbul ve taşrada 36 sultani vardır. Buralarda 408 kişi idare heyetinde 776 kişi tedris heyetinde görünüyor. Ülkedeki 59 idadide ise 500 kadar

⁶¹Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, cilt III-IV, s.1433-1434.

⁶²İstatistik cetvellerindeki tutarsızlıklarla ilgili çeşitli yazışmalar için bakınız: *BOA*, MF. İST. 10/6, 29 Receb 1328/6 Ağustos 1910; *BOA*, MF. İST. 10/11, 25 Şaban 1328/1 Eylül 1910; *BOA*, MF. İST. 10/53, 26 Zilkade 1328/29 Kasım 1910; *BOA*, MF. İST. 11/18, 26 Rebiü'l-evvel 1329/28 Mayıs 1911; *BOA*, MF. İST. 11/68, 1 Cemaziye'l-âhir 1329/30 Mayıs 1911; *BOA*, MF. İST. 11/19, 27 Rebiü'l-evvel 1329/26 Mayıs 1911; *BOA*, MF. İST. 11/48, 14 Cemaziye'l-evvel 1329/13 Mayıs 1911; *BOA*, MF. İST. 12/49, 16 Safer 1330/5 Şubat 1912; *BOA*, MF. İST. 15/5, 12 Şevval 1332/3 Eylül 1914.

⁶³*Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemi, 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuasıdır*, Haritalı Olarak İkinci Defa Neşr Edilmiştir. Matbaa-i Âmire, Dârü'l-hilafeti'l-aliye, 1336; karşılaştırınız: *Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemi, Nezarete Merbut Mekâtib-i Umumiye ile Mekâtib-i Hususiyenin ve Müze-i Hümayun ile Müze ve Yıldız Kütüphanelerinin ve Kütübhane-i Umuminin 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuasıdır*, Haritalı Olarak Birinci Defa Neşr Edilmiştir, Matbaa-i Âmire, Dârü'l-hilafeti'l-aliye 1334.

öğretmen ve 200 kadar yönetici görevlidir. Dârümuallimînlere gelince 1913-14 ders yılında sayıları 21'dir. Yüksek okullar İstanbul Dârümuallimîn-i âlîsi dâhil 16'dır ve 373 öğretmen bulunmaktadır. Osmanlı gayrimüslimlerinin ve yabancıların okullarına gelince, aynı ders yılında gayrimüslim cemaatlere ait 2.596 özel okulda dört binden fazla öğretmen bulunuyordu. 215 yabancı ilkokul ve 806 öğretmen vardı.⁶⁴

1911'de Sadaret, Maarif Nezaretine Arnavutluk, Arabistan ve Doğu Anadolu vilayetlerinde acilen iptidai mekteplerinin açılmasına dair bir tezkere göndermiştir. Söz konusu tezkereye Maarif-i Umumiye nazırı namına müsteşar tarafından verilen cevapta adı geçen bölgelerde Osmanlı eğitiminin başta okul ve öğretmen yokluğu olmak üzere temel sorunlarına temas edilmektedir. Denilebilir ki, belge Osmanlı ilköğretiminin ana sorunlarının bir özeti gibidir. Belgede özetle şunlar söylenmektedir: Doğu Anadolu'nun üçte ikisinde henüz hiçbir Müslüman mektebi açılmamış ve akli başında olan ahali ve eşraf bile bu himmet ve hizmeti beklemekte bulunmuş olduklarından ne yapıp edip hükümetçe gelecek sene Van, Bitlis, Erzurum ve Diyarbakir vilayetleri dâhilinde hiç olmazsa yüz adet iptidai mektebi açılması gerekmektedir. Ancak bu mektepler 150-200 kuruş maaşlarla muallim bulunamayacağı doğaldır; bulunabilenlerin de rağbeti için biraz yüksekçe bir maaş tahsisi gerekli görünmektedir. Osmanlı ülkesinin çoğu kısmında, özellikle de Arnavutluk, Arabistan ve Kürdistan'ın hemen hemen büyük çoğunluğunda maarif, taliye ve âliye derecelerindeki mektepler şöyle dursun ahalinin dinleri hakkında malumat edinebilecekleri iptidailer bile, üzümlük söylemeli ki, açılmamıştır. Ayrıca açılmış olan mekteplere muallimler tayin etmeye de imkân bulunamamıştır. İki sene önce bütün vilayet merkezleri ile bazı önemli liva merkezlerinde memleketin ihtiyaç duyduğu iptidai muallimlerini yetiştirmek üzere Dârümuallimînler açılmış ve imtihan sonucunda ehliyetini ispat eden bir hayli kimseye de muallimlik ehliyetnamesi verilerek peyderpey açılan iptidai mekteplerine tayin edilmiştir. Dârümuallimlerden gelecek sene mezun olacak muallimlerle bu konudaki ihtiyacın günden güne azaltılması tabii görünüyorsa da sadece Doğu Anadolu'da açılması gerekli görülen yüz iptidai mektebine Arabistan ve Arnavutluk'ta da bir an evvel açılması lazım gelen mekteplerin eklenmesi durumunda bütçeye iptidai eğitimi için ayrılan tahsisata birkaç misli kadar daha ilave edilmesi gerekecektir. Hâlbuki bu mekteplere lazım olan muallimler ancak bir iki sene sonra bulunabilecektir. Ancak, büsbütün mektepsizlik yüzünden ortaya çıktığı açık olan sorunların ortadan kaldırılması için, iptidai eğitiminin masraflarını karşılayacak kanun uygulanmaya başlanana kadar, Arnavutluk, Arabistan ve Doğu Anadolu vilayetlerinde acilen, mümkün olabilecek mekteplerin açılması amacıyla gelecek sene bütçesine konulmak üzere yarısı inşaat masrafları, yarısı da muallim maaşlarına karşılık olarak en azından

⁶⁴Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri 1839-1950*, Pegem Akademi, Ankara 2012, s.162-163.

30.000 lira kadar bir meblağın geçen senenin iptidai tahsisatına ilave edilmesine müsaade edilmesi gerekmektedir.⁶⁵

Öte yandan Suriye, Basra, Bağdat, Musul, Van, Bitlis, Mamüretülaziz vilayetleri maarif müdürlerinin Maarif Nezaretiyle yaptıkları yazışmalardan söz konusu vilayetlerde iptidai mekteplerindeki öğretmenlerin çoğunluğunun Dârümuallimîn mezunu olmadıkları ve Dârümuallimîn derslerinden zamanında başarıyla imtihan vermedikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Dürzî köylerinde görev yapan öğretmenlerin Türkçeye vâkıf olmadıkları, iptidai programını uygulayabilecek kapasiteye sahip olmadıkları görülmektedir. Aynı yazışmalardan Maarif Nezaretinin liyakatlı öğretmenler yetiştirilene ve *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkat*'nin hükümleri uygulamaya konulana kadar "istisnaiyet-i mevki ve zaruret-i mücebbire" sebebiyle söz konusu vilayetlerde, şimdilik, imtihan veremeyen, imtihan cetvelleri eksik olan kişilerin de muallimliğe kabul edilmesine müsaade ettiği görülmektedir.⁶⁶

Nitekim Aydın ve Hüdavendigâr vilayetleri maarif müfettişinin 20 Haziran 1914 tarihli tahriratından söz konusu vilayetlerde öğretmenlerin arzu edilen ehliyete sahip olmadıkları anlaşılmaktadır.⁶⁷ Bu durumun sebeplerinden biri de özellikle idadi mekteplerinde meslekten öğretmen olmayanların derslere girmesidir. Öğretmen yetersizliği sebebiyle devlet memurlarının okullarda çeşitli derslere girdikleri bilinmektedir.⁶⁸ Ancak öğretmen yetersizliğinin tek sebebi yeteri kadar öğretmen yetiştirilememesi değildir. Maaşların düşük olması sebebiyle öğretmenliğin yeteri kadar ilgi görmediği veya bu sebeple mevcut öğretmenlerin sık sık istifa ettikleri görülmektedir.⁶⁹ Örneğin Kudüs maarif müdürlüğü Maarif Nezaretine gönderdiği bir yazıda bu konuya temas etmektedir. Söz konusu yazıdan 1910 senesi başından itibaren Kudüs idadi mektebinde boş olan derslerin muallimlikleri için gerek vilayet civarındaki maarif müdürlüklerine gerek gazetelere gönderilen ilanlara rağmen yeterli vasıflara sahip muallimler bulunamadığını öğrenmekteyiz. Bu durumun temel sebebi olarak maaşların düşüklüğü gösterilmektedir.⁷⁰ Bunun sonucunda kaçınılmaz olarak boş derslere diğer dairelerin memurları giriyorlar, ancak onlar da asli işlerinden dolayı derslere düzenli olarak devam edemiyorlardı.⁷¹

⁶⁵BOA, BEO. 3865/289843, 4 Cemaziye'l-evvel 1329/3 Mayıs 1911.

⁶⁶BOA, MF. İBT. 500/23, 22 Şevval 1331/24 Eylül 1913.

⁶⁷BOA, MF. HFT. 1/78, 2 Receb 1332/27 Mayıs 1914.

⁶⁸BOA, ZB. 603/54, 7 Zilhicce 1325/11 Ocak 1908. "İdadi mektepleri muallimlerinin büyük bir kısmı memurından olduğu için imtihan-ı umumilerde gerek kendi dersleri ve gerek mümeyyizlik görevleri sebebiyle bazı bulunmaları gerekmektedir. Hem kendi derslerinin imtihan gününde hem de mümeyyizlik ettikleri derslerin imtihan günlerinde işinli sayılmaları icabetmektedir. Bu hususun bütün dairelere tebliği..."

⁶⁹BOA, MF. MKT. 1069/52, 8 Receb 1326/6 Ağustos 1908; BOA, MF. MKT. 1095/38, 3 Muharrem 1327/25 Ocak 1909; BOA, MF. İBT. 241/81, 15 Şaban 1327/1 Eylül 1909; BOA, MF. TLY. 236/25, 23 Receb 1328/31 Temmuz 1910; BOA, A. MTZ. KB. 3/117, 17 Zilkade 1332/7 Ekim 1914.

⁷⁰BOA, MF. TLY. 236/25, 23 Receb 1328/31 Temmuz 1910.

⁷¹BOA, MF. TLY. 236/37 23 Receb 1328/31 Temmuz 1910.

Öğretmen ihtiyacının büyüklüğüne rağmen öğretmen okullarından mezun olanların önemli bir kısmının başta maaşların düşüklüğü veya zamanında ödenmemesi olmak üzere çeşitli sebeplerle öğretmenlik yapmak istememeleri⁷² Maarif Nezaretinin bu konuda bazı tedbirler almasına sebep olmuştur. Mevzuatta yapılan bir değişiklikle öğretmen okullarından mezun olanların mutlaka öğretmenlik yapmaları için bazı zorlayıcı tedbirler alınmıştır. *Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât Nizamnamesi*'ne göre, bu okullara leyli ve nehâri kabul edilenler mezun olduklarında eğer öğretmenlik yapmak istemezlerse tazminat ödemek zorunda kalacaklardı. Mesleğe başlayıp istifa edenler için de aynı şartlar geçerli olacaktı.⁷³ Öte yandan öğretmen olarak tayin edilenlerin üç sene içerisinde meslekte ayrılmaları yasaklanmaktaydı. Meslekte üç yılını doldurmadan istifa edenler ve açıkta bulunmasına rağmen teklif edilen memuriyeti kabul etmeyenlerin öğretmenlik şهادetnameleri tedrisat-ı ibtidaiye meclislerince geçici olarak veya süresiz iptal edilecekti.⁷⁴ Ancak bu tedbirler bile öğretmenlerin istifasını durduramamıştır. Bu sebeple Maarif Nezareti üç yıl olan mecburi çalışma süresini sekiz yıla çıkarmak zorunda kalmıştır.⁷⁵

Maarif Nezareti'nin öğretmenlik mesleğine girenlerin istifasını önlemek veya öğretmen okullarından mezun olanları öğretmenlik yapmaya zorlamak amacıyla aldığı tedbirlerin arzu edilen sonucu vermediği, öğretmen ihtiyacının artarak devam ettiği bilinmektedir. Nitekim *Yeni Fikir* dergisinde Maarif Nezaretinin söz konusu çalışmaları eleştirilmiş ve öğretmenlerin içinde buldukları zorluklardan derginin çeşitli sayılarında sık sık bahsedilmiştir. Örneğin derginin 28 Mart 1914 tarihli sayısında aşağıdaki satırları okuyoruz:

“Maarif Nezareti Dârülmuallimînlerden mezun olan iptidai muallimleri için bir ilan yaptı. Dedi ki, ey muallimler, on sene bana hizmet edeceksiniz, başka hiçbir iş tutmayacaksınız, hatta hususi mekteplerde bile hocalık edemeyeceksiniz, anlaşıldı mı? Dediğimizi dinlemezseniz şöyle ederiz, böyle ederiz. Çok iyi mademki bu muallimleri yetiştirmek için nezaret çok para sarf etmiştir, şimdi onlardan istifade etmek ister. Dârülmuallimînlerden mezun olan pekçok kişi aç ve açıkta geziyor, çok defa müracaat etmelerine rağmen bir yere tayin edilmemişler. Nezaret tarafından bir sürü muallimler vilayetlere gönderiliyor, bunların ekserisinin elinde Nezaret tarafından tasdik edilmiş, hükümet Dârülmualimînlerinin resmî şهادetnamesi var ve bu şهادetnameler Meşrutiyetin ilanından sonra verilmiş. Bu muallimler vâlinin gazabına uğruyorlar. Evet, siz niye buraya geldiniz, diyor, tayin etmiyor. Ceplerinde metelik kalmayan zavallı muallimler hanlarda bitleniyorlar. Ölmek için kat'i cevap bekliyor, valiye tekrar tekrar müracaat ediyorlar. Vali gene kızıyor, imtihan imtihan diye

⁷²BOA, MF. İBT. 284/50, 3 Ramazan 1328/8 Eylül 1910; BOA, MF. İBT. 335/6, 6 Şaban 1329/2 Ağustos 1911.

⁷³Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât Nizamnamesi, madde, 35.

⁷⁴Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati, 50. Madde.

⁷⁵Aytekin, *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, s.157-158.

bağırıyor. Muallimler mecburen dönüyor, İstanbul niye döndünüz, diyor. Madem avdet ettiniz, giderken size verilen harcırahları geri veriniz.”⁷⁶

Ömer Fuad *Sebilü’r-Reşad*’da yayımlanan “Kırmastı Kazası Köy Mektepleri” isimli yazısında Osmanlı taşrasındaki öğretmen sorununa temas etmektedir. Ömer Fuad, Kırmastı kazasındaki okulların birkaçında Rumeli’den gelen, ekseriyetle köylüler tarafından tutulan muallimler bulunduğunu, bazısında ise muallimin, hocanın adının bile işitilmediğini söylemektedir. Üstelik ona göre, ahali son derece acınacak bir vaziyettedir. Ömer Fuad’a göre, devlet köylünün ayağına ancak cebinden parasını ya da öküzünün yanbaşıdan çocuğunu almak için gitmektedir. Öte yandan anlattığı kısa bir anekdot Müslüman taşra ahalsinin eğitime bakışını ve Osmanlı mekteplerinde okuma yazma sorununu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Buna göre, bir baba Ermeni bir bakkaldan alışveriş yaptıktan sonra, Ermeni bakkalın küçük çocuğunun kâğıt üzerinde hemen hesap yaptığını görerek hayret içinde kalmıştır. İmam Efendi’ye kendi çocuğunun uzun zaman okula gitmesine rağmen hâlâ niçin sayıları bile öğrenemediğini sormuş ve İmam Efendi’den şaşkırtıcı bir cevap almıştır: “*Sen onlara bakma, onlar gâvurdur, dünya onların olmuş*”tur.⁷⁷

Ömer Fuad, köy imamlarının çoğunun terbiye, ahlak ve irfan yönünden ahaliden daha geri oldukları kanaatinde. Köylüler yalnız başlarına kalsalar onlar için daha iyi olur, en azından başlarının çaresine bakmaları gerektiğini anlarlar. Hâlbuki der, nasıl olsa imam var diye kendilerini her şeyden kurtulmuş saymaktadırlar. Köy imamlarının büyük çoğunluğunun aynı zamanda köylerde muallimlik yaptığını hatırlamak yazarın sözlerini daha da çarpıcı hale getirmektedir. Ömer Fuad, “*elinde sopa belinde kama*” ile Reji kolculuğu yapan bir adamın başına bir sarık geçirilerek bir köyün imamı yapıldığını söyleyerek tekrar köy imamlarının cehaletine vurgu yaptıktan sonra Hristiyan papazlarıyla imamların bilgi seviyeleri arasındaki büyük uçuruma vurgu yapmaktadır. Ona göre, Hristiyan köylerinde eğitim seviyesinin yüksek olmasının sebepleri arasında papazların iyi eğitim almış olmalarının da büyük etkisi vardır. “*Bir papas efendiyi inceleyiniz ya Dârülfünun mezunudur ya da en yüksek papas mektebinden*”dir. Ömer Fuad’a göre Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki en önemli farklardan biri de Müslümanların çocukların eğitimine dair her şeyi devletten beklemeleridir.

⁷⁶“Muallimlere Mahsus Bir İlan” *Yeni Fikir*, cilt III, sayı 20 (15 Mart 1330/28 Mart 1914), s.648-649. Bir muallim tarafından *Yeni Fikir* idarehanesine gönderilen ve dergi tarafından yukarıda künyesi verilen sayıda aynen yayımlanan, mektup öğretmenlerin taşrada yaşadıkları sorunlarla ilgili dikkat çekici bilgiler içermektedir: “*Beni Nezaret Gümüşhane’ye gönderdi. Şimdi [...] Karyesi muallimiyim. Beş aydır buradayım, şimdiye kadar on para maaş vermediler. Rumeli’nden gelen muallimlerde benim gibi kaldılar, tahammül edilemeyecek haldeyiz. [...] Nezaret bizi buraya gönderirken çok çalışmaktan, fedâkarlıktan bahsetti, hâlbuki bunlar hep lafmış, bocaya da ihtiyaç yokmuş. Burada çiftçilik yapacağım veya bir dükkâncının yanında iş bulacağım. Aziz, mukaddes mesleğimi terk ettiriyorlar.*”

⁷⁷Ömer Fuad, “Kırmastı Kazası Köy Mektepleri”, *Sebilü’r-Reşad*, aded 263, cilt II (12 Eylül 1329/25 Eylül 1913).

Müslümanlar devlet bize bakmıyor diyorlar, Hıristiyanlara devlet mi bakıyor da mektepleri bu kadar muazzamdır, diye seslenmektedir.⁷⁸

Yeni Fikir dergisinde “Kıyafet Meselesi Hakkında Bir Genç Köy Mualliminin Derdi” başlığıyla yayımlanan bir yazı konumuz açısından oldukça dikkat çekicidir. Behram Lütfi isimli, muhtemelen bir köy öğretmeni tarafından kaleme alınan bu yazı, son dönem Osmanlı köylerinde görev yapan öğretmenlerle ilgili önemli tespitlerin bulunduğu bir metindir. Behram Lütfi’ye göre “en ziyâde düşünülecek bir mesele” öğretmenlerin kıyafetleridir. Özellikle de köy öğretmenlerinin. Behram Lütfi’nin yazısı, modernleşme döneminde gerek *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* gerekse Usul-i Cedid uyarınca yalnızca öğretmen okullarından mezun olanlara öğretmenlik yapma hakkının tanınmış olmasına rağmen köy öğretmenlerinin niçin ekseriyetle sarıklı olduklarına açıklık getirmesi açısından üzerinde durulması gereken bir yazıdır.⁷⁹ Somel’e göre, son dönem hatırat metinlerinde iptidai ve rüştiye öğretmenlerinden sıklıkla sarıklı olarak bahsedilmesi dikkat çekicidir. Somel, bu durumun iki şekilde açıklanabileceği kanaatinde: Birincisi, söz konusu öğretmenlerin bir kısmının ilmiyeye mensup kimselerden oluşması ihtimalidir. İkinci ihtimâl ise, öğretmen azlığından ötürü taşradaki ulema arasından işe alınmış muallimlerdir.⁸⁰ Ancak Somel’in söylediklerine üçüncü bir ihtimal daha eklemek gerekmektedir: Üçüncü ihtimal, *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*’nin ve Usul-i Cedidin kâğıt üzerinde kalmış olmasıdır. Mevzuata rağmen -özellikle taşrada- nizamnameler aleyhinde bir fiili durum oluşmuştur. Nitekim merkezi idarenin kolunun uzanmadığı yerlerde bu tip uygulamaların olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Behram Lütfi’nin söz konusu yazısı bu konuya açıklık getirmektedir. Öneme binaen Behram Lütfi’nin yazısından uzunca bir alıntı yapmak açıklayıcı olacaktır:

“Bugün en ziyade düşünülecek bir mesele varsa o da muallimlerin kıyafetleridir. Bilhassa köy muallimleri! Köylere giden muallimler içinde, genç, ihtiyar, sarıklı, sarıksız her çeşidi bulunur. Birçok köyler gördüm ki, köy, imamıyla mekteb muallimi arasında hiçbir fark göremiyor. Bu fikir köylülerimiz arasında o derece kökleşmiştir ki, kâbilini bulsalar, zavallı genç muallimlere ölülerini bile yıkatacaklardır. Bundan başka, Dârülmualimînlerden yetişen gençler, köye gider gitmez, başına bir sarık, arkasına bir cübbe giymeye mecbur oluyor. Eğer bunu yapmazsa vay haline! Bir saat bile köyde oturamaz, buna sebep köy imamlarının malumat-füruşluğu, daha doğrusu menfaat-i şahsiyesidir. Hoca Efendi, vaaz ediyorum diye Mızraklı İlmihali köylüye başdan aşağı okuttuktan sonra, kendimi göstereyim fikriyle köy muallimini çekiştirmeğe başlıyor. Cami köşesinde sıkılmadan, ‘hoca sarıksız, sakalsız olur mu? Ne zamana

⁷⁸Ömer Fuad, “Kırmastı Kazası Köy Mektepleri”.

⁷⁹Behram Lütfi, “Kıyafet Meselesi, Kıyafet Meselesi Hakkında Bir Genç Köy Mualliminin Derdi”, *Yeni Fikir*, cilt II, sayı XI (1 Mayıs 1329/14 Mayıs 1913), s. 488-489.

⁸⁰Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, *İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.301.

yetiştik be Müslümanlar! Çocuklarımız dinsizlerin eline kaldı,⁸¹ söylediklerini kendi kulağımla işittim. Rica ederim köylüler her gün böyle fikirlerle zehirlenirse köy imamıyla, köy muallimi tefrik edilmezse ve bu böyle devam ederse, genç muallimlerden istifade beklenir mi?”⁸¹

Yazının devamında Behram Lütü, Maarif Nezaretinin köylerin maarife olan ihtiyacını düşünerek genç muallimleri hep köylere tayin etmek taraftarı görüldüğünü ve öyle de yaptığını söylemektedir. Lütü’ye göre, bu milleti yükseltecek olan şey toptan, tayyareden, zırlıdan, ordudan evvel, köy mektepleri ve köy muallimleridir. Ona göre, terakki eden milletlerin tamamı iptidai mektepleri sayesinde yükselmiştir, bunun inkâr edilemez bir hakikat olduğunu söylemektedir. “*Müdafaa-i millîye ordularını muallimlerden başka hiçbir kuvvet yürütmeğe muvaffak olamaz.*”⁸²

Behram Lütü, muallimlerle hocaların ayırt edilmesi için muallimlerin kıyafet işinin çözülmesi gerektiği kanaatinde. Maarif Nezaretinin bu meseleyi dikkate almasını ümit ettiğini söyleyen yazar, bu iş çözüme kavuşursa genç muallimlerin hiçbir gürültüye maruz kalmadan göğüslerini gererek köylere gideceklerine ve oralarda çalışacaklarına inanmaktadır. Çözüm önerisi şudur: Muallimlerin kıyafetleri zâbitlerin kıyafetinden aşağı olmamalı, askerlikte nasıl ki rütbeyle göre bir sınıflandırma varsa benzeri bir sınıflandırma muallimler için de olmalıdır. Hatta der, bir muallim resmi günlerde küçücük ordusuna kumanda ederken kılıç bile takabilir. “*Bu asker memleketinde mutlaka bu lazımdır.*” Muallimlerin de askerler gibi resmi elbiseleri olmalı ve bu elbiseyi hiçbir zaman çıkarmamalıdır. Muallimler topluma örnek kişiler oldukları için kahve, gazino gibi sefil kimselerin oturdukları yerlere katıyen giremeyeceklerdir. Böyle yerlerde görülen muallimler meslekten atılacaktır. Böylece muallim denilince akla namuslu, ahlaklı, terbiyeli, pek muhterem bir adam gelecektir. Kıyafetinden muallim olduğu bilinecek ve köye gittiğinde doğal olarak köylüler tarafından, imamdandan daha çok itibar görecektir.⁸³

İkinci Meşrutiyet döneminde öğretmenlerin en önemli sorunlarının başında, şüphesiz, öğretmen maaşlarının düşüklüğü ve öğretmenlerin zamanında maaş alamamaları gelmekteydi.⁸⁴ Nitekim Namık Ekrem, öğretmenliğin bir meslek olarak görülmediğini, Dârülmualimîn mezunlarına gereken önem verilmediği için geçimlerini sağlamakta zorlandıklarını, herkesin öğretmenlik mesleğini kolaylıkla yapabilecek bir iş olarak gördüğünü söylemektedir. “*Her gün gazetelerde*

⁸¹Behram Lütü, “Kıyafet Meselesi”.

⁸²Behram Lütü, “Kıyafet Meselesi”.

⁸³Behram Lütü, “Kıyafet Meselesi”.

⁸⁴BOA, MF. MKT. 1066/81, 21 Cemaziye'l-âhir 1326/21 Temmuz 1908; BOA, MF. MKT. 1070/27, 12 Receb 1326/10 Ağustos 1909; BOA, MF. MKT. 1074/34, 1 Şaban 1326/29 Ağustos 1908; BOA, MF. MKT. 1091/53, 18 Zilhicce 1326/11 Ocak 1911; BOA, MF. MKT. 1094/56, 29 Zilhicce 1326/22 Ocak 1909; BOA, MF. MKT. 1115/15, 21 Rebiü'l-evvel 1327/12 Nisan 1909; BOA, MF. MKT. 1185/124, 21 Cemaziye'l-evvel 1331/28 Nisan 1913; BOA, MF. MKT. 1198/5, 21 Cemaziye'l-âhir 1332/17 Mayıs 1914.

ilanlar var, 20 saat ders, 500 kuruş maaş erbab-ı ihtisas aranıyor. Talip eden mürracaat eden? Kim gider kim talip olur? Bugün taşradaki mektepler muallimsizlik yüzünden kan ağlıyor."⁸⁵

Öte yandan öğretmen açığını kapatmak için medrese mezunlarının da iptidai muallimi olarak istihdam edildiği bilinmektedir. Örneğin Bilecek sancağına bağlı Yarhisar nahiyesi iptidai mektebi muallimliğine Bursa Hamidiye Medresesi mezunlarından birinin atandığı, söz konusu kişinin memuriyetinin tasdik edildiğine ve tercüme-i hâl varakasının sicill-i ahval idaresi tarafından dosyaya eklendiğine dair Maarif Nezaretince, Hüdavendigâr vilayeti maarif müdürlüğüne gönderilen yazıdan anlaşılmaktadır. Söz konusu yazışma medrese mezunlarının da ihtiyaç duyulduğunda iptidai muallimi olarak tayin edildiklerini göstermesinin yanı sıra, idareleri mahalline bırakılan iptidai mekteplerine mahallince tayin edilen öğretmenlerin memuriyetlerinin merkezce tasdik edildiğini göstermektedir. İptidai mekteplerinin finans kaynakları ve idareleri mahalline bırakılmış olmakla birlikte en azından bu konuda merkezîyetçi bir anlayışın var olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶

Merkezî idare imparatorluğun en uzak bölgelerinde olsa bile bütün mekteplerin sayısını, muallimlerin aldıkları maaş miktarını ve mezun oldukları okulların türünü öğrenmek istiyordu. Muallimlik ehliyetnamesi olmayanların usul-i cedide göre öğretim yapabilecek becerileri kazanmaları için eğitim almalarını sağlamaya çalışıyordu. Nitekim Maarif Nezareti, 1909 yılında bu konuda bir çalışma yapmayı düşünmüş, maarif müdürlerine şahadetnamesi bulunmayan iptidai muallimlerini tatil döneminde liva ve vilayet merkezlerine toplayarak bunlara usul-i cedide göre eğitim vermek konusunda ders verilip verilemeyeceğine dair görüş sormuştur. Buna göre, taşrada Dârülmualimîn-i iptidailer açılana kadar mevcut iptidai mektepleri muallimlerinin tatil dönemlerinde vilayet, kaza ve liva merkezlerinde toplanması ve bunlara kazalarda rüştiye, liva ve vilayet merkezlerinde idadi müdür ve muallimleri tarafından usul-i cedide göre kıraat, malumat-ı medeniye ve fenniye, hesap, tarih, coğrafya derslerinden eğitim verilmesi öngörülüyordu. Vilayet maarif müdürlerinin Maarif Nezaretinin bu tasarısına verdikleri cevaplar üzerinde durulması gereken bilgiler ihtiva etmektedir.⁸⁷ Örneğin Halep maarif müdürü, 2 Haziran 1909 tarihli cevabı

⁸⁵Namık Ekrem, *Anadolu'da Bir Cevlan*, s.46-47.

⁸⁶BO.A, MF. MKT. 1119/68, 6 Rebiü'l-âhîr 1327/27 Nisan 1909. Maarif Nezaretinden, Bâb-ı Meşihate yazılan 10 Şubat 1326/23 Şubat 1911 tarihli bir yazı konumuzla ilgili dikkat çekici bilgiler ihtiva etmektedir: "İptidai mektepleri muallimlerine fevkaledede ihtiyaç olduğu ve Kastamonu vilayet merkezinde açılacak olan Dârülmualimîn-i iptidai de söz konusu ihtiyacı karşılamaya kâfi gelmediğinden bahisle Kastamonu, Çankırı ve Sinop merkezlerinde bulunan medreselerden birer münasibinin iptidai mekteplerine muallim yetiştirmek amacıyla Dârü'l-tedris unvanıyla işgal ve istimal edilmek istendiği Kastamonu vilayeti umum meclisince tanzim edilip gönderilen mazbatada bildirilmiştir. Söz konusu mazbataya bakılarak medreselere bazı derslerin ilavesiyle bunların Dârülmualimîn baline getirilmek istendiği anlaşılmıştır. Ayrıca Meşihatçe medreselerin ıslahına teşebbüs edildiği de haber alındığı için bu konudaki mütalaanızı ifade etmeniz lazımdır..." Bakınız: BO.A, MF. MKT 1167/45, 24 Safer 1329/24 Şubat 1911. Meşihatın ilgili yazıya ne cevap verdiğine dair kayıt yok.

⁸⁷BO.A, MF. MKT. 1119/30, 24 Receb 1327/11 Ağustos 1909; ayrıca bakınız: BO.A, MF. MKT. 1119/68, 6 Rebiü'l-âhîr 1327/27 Nisan 1909; BO.A, MF. MKT. 1130/29, 28 Cemaziye'l-evvel 1327/15 Haziran 1909.

yazısında Maarif Nezaretinin düşüncesinin son derece yerinde olduğunu, tatbiki halinde faydalı olacağını ancak taşrada bulunan mekteplerin memur ve muallimlerinin mekteplerin açılma zamanında işlerinin başında olmak şartıyla tatil döneminde maarif müdürüne bilgi vererek istedikleri yere gideceklerine dair Meclis-i Maarif⁸⁸ kararı bulunduğunu hatırlatmıştır. Ona göre, merkez ve kazalarda bulunan idadi müdürleriyle rüştiye muallimlerinin tatil zamanında mekteplerinde olamayacakları ve bu sebeple istenilen neticenin elde edilemeyeceği açıktır. Öte yandan, sene içinde yorulan mektep memurlarının iki ay kadar diledikleri bir yerde dinlenmeleri son derece normaldir.

Diyarbakır vilayeti maarif müdürü ise 26 Mayıs 1325/8 Haziran 1909 tarihli cevabında, vilâyet dâhilindeki iptidai mekteplerinin buldukları mevkilerin çoğununun bağlı buldukları vilâyet, liva, kaza ve nahiye merkezlerine otuz, otuz beş saatlik mesafede olduğunu, oysa mekteplerin tatil döneminin nihayet kır beş gündenden ibaret bulunduğunu söylemekte, sürenin yetersizliğinden bahsetmektedir. Üstelik yaz döneminde bölgenin aşırı sıcak olmasından dolayı iptidai muallimlerinin söz konusu derslerden istifade etmelerinin mümkün gözükmediğini bildirmektedir.

Trabzon maarif müdürünün 6 Haziran 1909 tarihli cevabı çok daha dikkat çekicidir. Trabzon vilayetindeki kaza, liva ve nahiye merkezlerinde bulunan iptidai muallimlerinin çoğunun Dârümuallimîn mezunu olduğunu söyleyen maarif müdürü, köylerdeki iptidai muallimlerinin ise ekseriyetinin usul-i cedide göre eğitim vermek konusunda yeterli olmadıklarını söylemektedir. Ancak söz konusu muallimlerin çoğu Of kazasının köyleri ahalisinden oldukları için tatil döneminde köylerinde ziraatla meşgul olmaktadır, dolayısıyla, maarif müdürüne göre, bunlara ziraatı terk ettirip kaza merkezlerine toplamak mümkün gözükmemektedir.⁸⁹

Hüdavendigâr maarif müdürünün 2 Haziran 1909 tarihli cevabî yazısı, Osmanlı taşrasında köy öğretmenlerinin durumunu tespit edebilmek için son derece çarpıcı bir örnektir. O da, diğer maarif müdürleri gibi tasarının uygun olduğunu söylemekle birlikte, uygulanamayacağı kanaatindedir. Maarif müdürüne göre, öncelikle rüştiye muallimleri içerisinde muktedir ve faal olanları çok az olduğu için bunlardan tam olarak istifade etmek şüpheli gözükmektedir. Ayrıca idadi müdür ve muallimleri tarafından söz konusu usulün taliminden de yarım istifade edilebileceği açıktır; zira bunlar tatil zamanlarında izinlidirler. Hüdavendigâr maarif müdürünün asıl dikkat çeken sözleri köy iptidailerini muallimlerine dair söyledikleridir. Buna göre, köylerde bulunan muallimler aynı zamanda imamlık da yapmaktadırlar ve bunlar maarif idarelerince görevlendirilmeyip köylüler tarafından verilen münasip bir ücret karşılığında

⁸⁸Meclis-i Maarifin Osmanlı eğitim teşkilatındaki yerine dair ayrıntılı bilgi için bakınız: Uğur Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maarif 1869-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

⁸⁹BOA, MF. MKT. 1119/30, 24 Receb 1327/11 Ağustos 1909.

geçimlerini sağlamaktadır. Bunları merkezlerde toplamak için ev kirası ve yemek parası olarak her birine yevmiye beşer kuruş vermek icab etmektedir. Bu parayı bulmak ise imkân dâhilinde değildir.

Ankara maarif müdürü de 25 Mayıs 1909 tarihli cevabında benzeri konulara dikkat çekmektedir. Vilayet merkezi, liva ve kaza merkezlerindeki iptidai mekteplerinin muallimlerinin tamamı gerekli görülen şahadetnamelere, ehliyetlere sahiptir, ancak köylerde, eğitim-öğretim köy imamları tarafından eski usule göre yapılmaktadır. Ankara maarif müdürüne göre de tatil dönemi hasat mevsimine ve Ramazan ayına denk geldiği için köy imamlarının merkeze toplanması mümkün değildir. Biga maarif müdürünün 24 Mayıs 1909 tarihli cevabı yazısında söyledikleri de Ankara maarif müdürünün söyledikleri gibidir. O da tasarıyı desteklemekte ancak tatil dönemi hasat mevsimine ve Ramazan ayına denk geldiği için, aynı zamanda imamlık yapan köy iptidai mektepleri muallimlerin merkezlere toplanmasının imkânsızlığından bahsetmektedir.⁹⁰

***

İkinci Meşrutiyet döneminde de öğretmen maaşları ve eğitim giderleri, tıpkı önceki dönemlerde olduğu gibi, merkezi devlet bütçesinden ve vilayet bütçeleri olmak üzere iki kaynaktan karşılanıyordu. Maarif Nezaretinin merkez ve taşra teşkilatı giderleri ile Dârülfünun ve ona bağlı kuruluşlar, yüksek okullar, orta dereceli okulların masrafları ve öğretmenlerinin maaşları devlet bütçesinden ödenmekteydi. Vilayet bütçelerinden ise Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-ı iptidaiyelerle, tedrisat-ı iptidaiye müfettişleri, iptidai mektepleri öğretmenlerinin maaşları ile ilköğretime ait bütün giderler karşılanmaktaydı.⁹¹

Osmanlı taşrasındaki öğretmenlerin büyük çoğunluğunu oluşturan ilkokul öğretmenlerinin maaşlarının yerel bütçelere bırakılması çok ciddi sorunlara sebebiyet vermektedir. Söz konusu öğretmenler çok düşük maaşlara çalışmak zorunda kalıyor, üstelik genellikle de zamanında maaş alamıyorlardı.⁹² Bu durum yukarıda da izah edildiği gibi öğretmenlerin çok güç durumda kalmalarına yol açıyor, taşrada görev yapan öğretmenler büyük maddi sorunlarla karşı karşıya kalıyorlardı. Nitekim İkinci Meşrutiyetin ilk yıllarında Lazkiye mutasarrıflığına atanan Mehmet Ali Aynî, livadaki mekteplerin kapalı olduğunu hayretle gördüğünü, öğretmenlerin ekmek paralarını kazanmak için sınıfların kapılarına kilit vurarak başka işler yapmaya başladıklarını gördüğünü ifade etmektedir.⁹³

⁹⁰BOA, MF. MKT. 1119/30, 24 Receb 1327/11 Ağustos 1909.

⁹¹"Mülga Maarif Nezaretinde Mün'akid Bir Komisyon Tarafından Tertib Edilen Maarif-i Umumiye Projesi Suretidir", *Maarif Hakkında Lâyihalar I*, s.124-125. Söz konusu projenin müsveddesi için bakınız: BOA, MF. VRK. 35/9, 1330.

⁹²BOA, MF. MKT. 1132/26, 6 Cemaziye'l-âhir 1327/25 Haziran 1909.

⁹³M. Ali Aynî, *Hatıralar*, Canlı Tarihler, cilt II, İstanbul 1945, s.90.

İkinci Meşrutiyet döneminde öğretmenlerin sorunlarına sık sık temas eden *Yeni Fikir* dergisi de *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihası*'nın öğretmen maaşlarını düzenleyen maddelerinden bahisle öğretmenlerin maaşlarının yetersizliğini ele almıştır:

“*Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatî*’nde öğretmen maaşları 300 kuruştan başlamak şartıyla 1000 kuruşa kadar olmak üzere belirlenmiştir. 1000 kuruş muallimlerin zengin olması için değil, yaşaması için lazımdır. 300 kuruşluk maaş, 19 yaşında mesleğe yeni başlamış bir muallimin geçimini sağlamasına yetebilir, ancak ilerde çoluk çocuğa karıştığında bu para yetmez. Dârümuallimîn memurlarının maaşları da 500 kuruştan başlayıp 1000 kuruşa kadar çıkacak denilmiş, bu yetersizdir. Dârümuallimîn hocalarına bu kadar az önem verilmesine üzüldük. Sultani ve idadi mekteplerinde en aşağı maaş 1000 kuruş iken, Dârümuallimînlerde en yüksek maaş bin kuruştur. Sonra Dârümuallimînler, Dârülfünun ve Dârümuallimîn-i âliyeden mezun olanlar muallim tayin edilecektir deniliyor. Aynı kişiler sultani ve idadilerin her birinde muallim olmak salahiyetine zaten sahip. Şu halde Dârümuallimînlerin 500 kuruşluk muallimliğine hangi Dârülfünun mezunu talip olacaktır? Öyle anlaşılıyor ki Dârümuallimînlere en geri olarak mektepten çıkmış ve ancak 500 kuruş maaş verilebilecekler muallim olacaktır. Böyle olursa çok üzücü bir durum olur. Dârümuallimînlere en iyi muallimleri istihdam etmeli, maaşlarını da ona göre düzenlemeliyiz. Yarın iptidai Dârümuallimîninden bir genç mezun olacak, bir sultaniye iptidai muallimi olacak, belki 700-800 kuruş maaş alacak, ancak onun Dârümuallimînindeki hocası 500 kuruş alacak. Bu memlekete Dârümuallimîn mi yoksa sultani mi hizmet edecektir. Maarif Nezareti Dârümuallimînlere ve iptidailere daha çok önem vermelidir.”⁹⁴

Yeni Fikir dergisinde taşrada görev yapan öğretmenlerden gelen mektuplara da yer verilmekteydi. Örneğin Gümüşhane'nin bir köyündeki ilkokul öğretmeni beş aydır maaş alamadığından bahsetmektedir. Rumeli'den gelen ve Gümüşhane'ye gönderilen öğretmenlerin de aynı vaziyette olduğunu söyleyen mektup sahibi, büyük bir perişanlık içinde olduklarını ifade etmektedir. Geçimini sağlamak için çiftçilik yapmayı veya bir dükkâncının yanında işe girmeyi düşündüğünü söyleyen öğretmenin anlattıkları maaş sorununun ne kadar ciddi boyutlara ulaştığını göstermektedir.⁹⁵

Mir'at-ı Maarif dergisinde de öğretmen maaşları konusunda II. Abdülhamid dönemiyle İkinci Meşrutiyet dönemi arasında bir mukayese yapılmakta, öğretmenlerin Meşrutiyetten sonra nasıl hayal kırıklığına uğradıklarından bahsedilmektedir. II. Abdülhamid döneminin aksine Meşrutiyetin ilanı ile durumlarında düzelme olacağını düşünen öğretmenler umduklarını

⁹⁴“*Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu*”, *Yeni Fikir*, cilt III, sayı XVII (Teşrin-i sâni 1329/Kasım 1913), s.551-552.

⁹⁵“Muallimlere Mahsus Bir İlan”, *Yeni Fikir*, cilt III, sayı XX (15 Mart 1330/28 Mart 1914), s.648-649.

bulamamışlardır. Zira Meşrutiyet döneminde de maaşlarda bir artış olmamış, öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu zamanında maaş alamamışlardır.⁹⁶ Bu durumun en önemli sebebi eğitimin finans kaynaklarının yetersizliğidir. Örneğin İzmit livası idare meclisince tanzim olunan mazbataya göre, liva dâhilindeki iptidai muallimlerinin ve hademelerin maaşlarının aylık 1520 kuruşa ulaştığı ancak gelirlerin birkaç parça akar icarı ve öğrencilerden toplanan ücretlerle birlikte 650 kuruştan ibaret olduğu söylenmekte, 870 kuruşluk açıktan dolayı maaşların ödenemediği bildirilmektedir. Dolayısıyla maaşların ödenebilmesi için gerekli paranın mahallî maarif hisse-i ianesinden karşılanması talep edilmekte ancak Maarif Nezareti, Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre iptidai mekteplerinin idaresi mahalline bırakıldığı gerekçesini ileri sürerek lazım olan paranın mahallinde bir çare bulunarak karşılanması gerektiğini söylemektedir.⁹⁷

Kastamonu maarif müdürünün 19 Ocak 1909 tarihli arızasında da benzer sorunlarla karşılaşılmaktadır. Söz konusu arızaya göre, vilayet dâhilindeki iptidai mekteplerinin gelirleri düzenli bir şekilde toplanamadığı için öğretmenlere üç aydır maaş verilememiştir. Maarif müdürüne göre, birkaç gün daha maaşlar ödenemezse bütün mekteplerin kapanması ihtimali vardır. Üstelik hürriyetin ilanın ahali arasında yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermesinden ötürü maarif vergileri düzenli toplanamamaktadır. Toplanabilen para ise öğretmen maaşlarını karşılayamayacak kadar azdır. Bu sebeple maarif müdürü hisse-i maarif bakayasından kalan paranın öğretmenlerin maaşının karşılanması için Maarif Nezaretinden izin istemekte ancak nezaret bu isteğe olumlu cevap vermemektedir. Maarif Nezareti, vilayet maarif müdürlüğüne verdiği cevapta, “*hisse-i iane bakayasından bir kısmının maarif-i iptidaiyeye akar tedâriki yolundan bi'l-istişan sarfına evvelce cevaz verilmiş ise de bunun doğrudan doğruya iptidai mekteplerinin muallimlerinin maaşlarına sarfı asla caiz olmadığından söz konusu mektepler hakkında devletçe yeniden bir karar-ı umumî kabul olununcaya kadar önceden olduğu gibi idare-i maslahat olunması...*” gerektiğini söylemiştir.⁹⁸

Ankara vilayeti merkezinde bulunan öğretmenlerin de maaşlarını alamadığına dair çeşitli yazışmalar bulunmaktadır. Örneğin vilayet merkezinde bulunan ve maaşları mahallince karşılanan iki adet kız ve üç adet erkek iptidai mektebinin öğretmenlerinin de dört aydır maaş alamadıkları bildirilmektedir. Ankara valisi, mevcut iptidai mekteplerinin maaşlarına karşılık olmak üzere öğrencilerden münasip miktarda ücret alındığını ancak bu paranın öğretmenlerin maaşlarını karşılamaya yetmediğini ifade eden yazısında, maaşların Osmanlı Bankası'nda bulunan hisse-i maariften karşılanması talebinde bulunmuş ancak Maarif Nezareti bu talebe de olumlu cevap vermeyerek yine “*mahallince idare-i maslahat olunması*” tavsiyesinde bulunmuştur.⁹⁹

⁹⁶Mir'at-ı Maarif, 16 Kânun-ı sâni 1324/29 Ocak 1909, aded II, s.13.

⁹⁷BOA, MF. MKT. 1084/89, 15 Zilkade 1326/9 Aralık 1908.

⁹⁸BOA, MF. MKT. 1093/65, 25 Zilhicce 1326/18 Ocak 1909.

⁹⁹BOA, MF. MKT. 1118/57, 23 Rebiü'l-âhir 1327/14 Mayıs 1909. Aynı konuyu ele alan başka bir yazışma için bakınız: BOA, MF. MKT. 1107/4, 22 Safer 1327/15 Mart 1909. Ayrıca bakınız: Cuma-

Öğretmen maaşlarının yeterli miktarda olmaması, özellikle de iptidai muallimlerinin zamanında maaş alamamaları ihtiyaç duyulan miktarda ilkokul öğretmenin bulunamamasına sebep olmaktadır.¹⁰⁰ Örneğin Halep valisi, Maarif Nezaretine gönderdiği 7 Ağustos 1909 tarihli yazısında, Antep'te iptidai mekteplerinin masrafları için vücuda getirilen Antep maarif sandığının senelik gelirinin çok az olduğunu, bu parayla mektepleri çoğaltmak ve mevcutları ıslah etmek şöyle dursun on adet iptidai mektebinin öğretmen maaşlarının bile karşılanamadığını söylemektedir. Vali, öğretmenlere ancak hayatta kalacak seviyede yüzer, altmışar, kırkar kuruş maaş verilebildiğini, bu yüzden mekteplerden arzu edilen iyi sonucun alınmadığını ifade etmektedir. Üstelik söz konusu gelirden yüz liranın “*hilaf-ı usul*” olarak mahalli inas rüştiyesine tahsis edilmesi eğitimi tamamen sekteye uğratmıştır. Valiye göre bu durum, Meşrutiyetin ruhuyla çelişmektedir. Kazanın büyüklüğü dikkate alınarak yeni iptidai mektepler açılması ve mevcutların ıslah edilmesi gerektiğini söyleyen vali, bunun için söz konusu inas rüştiyesine verilen paranın emsâlinde olduğu gibi maarif-i umumiye sandığından karşılanmasına dair Antep kazası maarif-i umumiye komisyonunca alınan kararı ihtiva eden bir adet mazbatayı da ek olarak Nezarete takdim etmiştir. Halep valisinin, arzusu iptidai mekteplerinin ihtiyaçları için ayrılmış olan mahalli tahsisatın başka bir yere kullanılmamasıdır.¹⁰¹

Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilayeti meclis-i umumîsinin “*vilayetin umur-ı maarifi hakkında icra kılınan müzâkere neticesinde aldığı kararlara dair*” mazbatası da konumuz açısından dikkat çekicidir. Buna göre, Rodos'ta iskân olunan Girit muhacirleri için Süleymaniye-i Cedid mahallesinde bir inas iptidai mektebi inşa olunmasına rağmen henüz bir muallim tayin edilmediği anlaşılmaktadır. Buraya üç yüz kuruş maaşla bir muallim tayin edilmesi gerektiği söylenmekte ancak Müslüman ahalinin söz konusu mektebin masraflarını karşılayamayacağından mektebin masraflarının maarif idaresince karşılanması istenmektedir. Öte yandan, mazbatada, vilayet

i Bâlâ maarif müdürünün Maarif Nezaretine telgrafı: “*Rüştiye ile köy mekteplerine ağustos 1324 başlarında tayin edilen muallimlerin memuriyetleri tasdik edildiği halde maaşlarının ödenmesi hakkında Ziraat Bankası'na henüz bir talimat verilmediği ve beş aydan beri maaş alamadıkları için görevlerini terk etmek mecburiyetinde kalan muallimlere ne şekilde muamele olunacağını bildirilmesinin mahalli maarif encümeni kararıyla arz edildiğine dair...*” 6 Kânun-ı evvel 324/19 Aralık 1908 tarihli, Nezaretin cevabı: “*Söz konusu muallimler kimlerdir, memuriyetleri ne zaman tasdik edilmiştir, maaşları nereden ve hangi emre müsteniden tahsis edilmiştir, şimdiye kadar maaş verilmemesinin sebeplerinin neden ibaret olduğunun bildirilmesi...*” 11 Kânun-ı sâni 1324/24 Ocak 1909. BOA, MF. MKT. 1097/40, 9 Muharrem 1327/31 Ocak 1909.

¹⁰⁰BOA, MF. İBT. 284/50, 3 Ramazan 1328/8 Eylül 1910; BOA, MF. İBT. 390/78, 27 Ramazan 1330/9 Eylül 1912; BOA, MF. İBT. 335/6, 6 Şaban 1329/2 Ağustos 1911. Maaşların düşüklüğü öğretmenlerin meslekleri dışında işlerle uğraşmalarına sebep olmaktadır. Örneğin bakınız: BOA, MF. İBT. 241/43, 13 Şevval 1327/28 Ekim 1909. Hakkında görevini terk ederek ticaretle uğraştığına dair şikâyet bulunan Daridere rüştiyesinin 400 kuruş maaşlı muallim-i evveli Mehmet Nail Efendi'nin Meclis-i Maarifçe başka bir yere tayini hakkında.

¹⁰¹BOA, MF. VRK. 28/111, 21 Receb 1327/8 Ağustos 1909. Antep kazası maarif-i umumiye komisyonun ilgili mazbatası ve Maarif Nezaretî'nin “*mahallin muhassasatı en karib gönderileceğinden*” diye başlayan cevabı için bakınız: BOA, MF. VRK. 28/121, 30 Receb 1327/17 Ağustos 1909.

dâhilindeki iptidai mektepleri muallimlerinin büyük çoğunluğunun usul-i cedide uygun eğitim vermeye ehliyetli olmadıkları söylenmektedir. Bu sorunun çözülmesi içinse mevcutların ıslahı ve yeni muallimler yetiştirilmesi amacıyla Rodos ve Midilli idadilerine birer Dârümuallimîn sınıfı ilave edilerek buradan mezun olanlarla muallim ihtiyacının karşılanması kararlaştırılmıştır. Söz konusu mazbatada, üzerinde durulan konulardan biri de muallim maaşlarının düşüklüğü ve maaşlara zam yapılmasına dairdir.¹⁰²

***

Öğretmenlerin maaş konusunda yaşadıkları sorunların en önemli sebebi, şüphesiz, iptidai mektebi muallimlerinin maaşlarının mahallince karşılanmasıyla ilgiliydi. Mahalli maarif idarelerinin gelirleri ise oldukça düşüktü ve bilindiği üzere halk maarif vergilerini vermek konusunda pek istekli değildi. Öte yandan zaten düşük olan mahalli maarif gelirlerine zaman zaman merkezi idare tarafından el konulabiliyordu. Ayrıca mahalli idareler ekonomik olarak zora düştüklerinde ilk iş olarak maarif tahsisatını düşürme yoluna başvuruyordu. Örneğin Bolu'da uzun zaman maaşlarını alamayan iptidai muallimleri adına Bolu iptidai mektebi muallim-i evveli tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen bir dilekçe konumuza ışık tutacak nitelikte bir belgedir. Buna göre, Bolu'da iptidai mekteplerinin maaşları evkaf-ı münderise¹⁰³ gelirlerinden karşılanmaktadır. Ancak tahsisatı ve idaresi mahalli maarif komisyonu tarafından yapılan evkâf-ı münderise hâsılatının zamanında toplanamamasından veya hiç toplanamamasından ötürü muallimler maaşlarını zamanında alamamaktadır. Bu durum ise eğitim-öğretime büyük zarar vermektedir. Muallimler ancak beş altı ayda bir maaş alabilmektedirler ve bu durumun daha kaç ay devam edeceği bilinmemektedir. Dilekçe sahibi bu durumla ilköğretimin zorunluluğu arasında büyük bir çelişki olduğunu söyledikten sonra, bu durumun da tıpkı muallimlerin hâli gibi acınacak bir vaziyet aldığını söylemektedir. Bu problemlerin çözümü için bir de teklifi vardır: İlköğretimin en önemli sorunu muallimlerin maaşlarının ödenememesi olduğu için evkaf-ı münderise gelirlerinin tahsil ve idaresinin mahalli maarif komisyonlarından alınarak devlet memurları tarafından yürütülmesi gerekmektedir. İlköğretim ancak bu sayede gelişebilir. Dilekçe sahibinin tespitlerinin doğruluğu ve sağlam bir öngörüye sahip olduğu ortadadır. Ancak söz konusu dilekçeye Maarif Nezareti'nin verdiği cevabı tahmin etmek zor olmasa gerekir: İptidai mekteplerle ilgili kanun layihasının tasdikine ve her tarafa tamim edilmesine kadar bu tip

¹⁰²BOA, MF. VRK. 31/3, 21 Rebiü'l-evvel 1328/2 Nisan 1910.

¹⁰³Evkaf-ı münderise, gelirleri devam eden ancak değişen şartlar sebebiyle gelirlerin sarf edildiği vakıf-kurumların ortadan kalktığı dolayısıyla vakıf özelliğini yitirmiş olan vakıflar için kullanılan bir tabirdir. Son dönem Osmanlı eğitim kurumlarının mâlî kaynakları arasındadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim*, s.321-338; Yakup Karataş, "Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Münderisenin Maarife Terki", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, sayı 57 (Erzurum 2016), s.1839-1867.

durumlarda daha önce yapıldığı şekilde muamele yapılması, yani “*mahallince idare-i maslahat olunması*” tavsiye edilmektedir.¹⁰⁴

İkinci Meşrutiyet döneminin öğretmen maaşları konusundaki temel sorunlarından biri de maaşlarda bir standart bulunmamasıydı. Ancak okul türlerine göre bir ortalama maaş mevcuttur. Ayrıca Maarif Nezareti, tayinlerde bölgesel bir ayırım yapmamaktaydı. Asya kıtasındaki maarif memurları ve öğretmenler Avrupa vilayetlerine, Avrupa'daki maarif memurları Asya'ya tayin edilebiliyordu. Örneğin Basra Dârümuallimîn müdürü Drama Dârümuallimîn müdürlüğüne, Drama maarif müdürü ise Isparta Dârümuallimîn müdürlüğüne tayin edilmiştir.¹⁰⁵

İptidai mektepleri muallimlerinin maaşları ise çok daha düşüktü. Bu durumun temel sebebi, iptidai mektepleri muallimlerinin maaşlarının mahalline bırakılmış olması¹⁰⁶ ve maaşların çoğu zaman ahalden toplanan parayla karşılanmasının bir sonucu olarak maaş miktarının ahali tarafından belirlenmesiydi. İkinci Meşrutiyet döneminin eğitim konusunu ele alan en önemli kanunu olan *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati* iptidai mekteplerinin idaresini mahalline bırakmış, ilkokul öğretmenlerinin en önemli sorununa çare bulamamıştır.¹⁰⁷

Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkat'ne göre, Dârümuallimîn-i iptidaiyelerin memur ve muallim maaşları, iptidaiye mekteplerinin idare memurları ile müfettişlerin maaşları, iptidai mektepleri müfettişlerinin devir masrafları vilayet bütçelerinden karşılanacaktı. Kanuna göre, iptidai mekteplerinin muallim, muavin ve muallimleri iki yüz kuruşla mesleğe başlayacaklar, maaşları altı yüze ulaşana kadar maaşlarına her beş senede bir yüz kuruş zam yapılacaktı. Buna göre iptidai mekteplerinin muallim, muallime maaşları yedi dereceye ayrılmaktaydı: Birinci sınıf, 1000; ikinci sınıf, 800; üçüncü sınıf, 600; dördüncü sınıf, 500; beşinci sınıf, 450; altıncı sınıf 400 ve yedinci sınıf, 300 kuruş maaş alacaktı. Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-ı iptidaiye muallim ve muallime maaşları ise beş sınıfa ayrılıyordu.

¹⁰⁴BOA, MF. MKT. 1129/5, 26 Cemaziye'l-evvel 1327/15 Haziran 1909.

¹⁰⁵BOA, MF. İBT. 390/72, 26 Ramazan 1330/8 Eylül 1912. 1912 yılı itibarıyla bazı vilayetlere tayin edilen maarif müdürlerinin maaşları ve çeşitli okullara tayin edilen öğretmenlerin maaşları şu şekilde idi: Diyarbekir maarif müdürü, 1200 kuruş, Üsküp Dârümuallimînî muallim-i sânisî, 700 kuruş; Edirne Dârümuallimînî müdürü muavinliği, 900 kuruş; Edirne Dârümuallimînî muallim-i evveli, 800 kuruş; Bursa Dârümuallimînî müdürü, 1200 kuruş; Bursa Dârümuallimînî müdür muavini, 1000 kuruş; Karacahisar Dârümuallimînî müdürü, 1000 kuruş; Üsküp Dârümuallimînî muallim-i sânisî, 600 kuruş; Isparta Dârümuallimînî muallim-i sânisî, 500 kuruş; Erzurum Dârümuallimînî muallim-i sânisî, 500 kuruş; Basra Dârümuallimînî muallim-i sânisî, 800 kuruş; Bağdad Dârümuallimînî muallim-i evveli, 800 kuruş; İşkodra Dârümuallimînî müdürü, 1200; Drama Dârümuallimînî muallim-i sânisî, 800 kuruş; Adana merkez rüştiyesi muallim-i evveli, 800 kuruş; Trabzon Dârümuallimînî muallim-i sânisî, 600 kuruş; Bayramiç Rüştiyesi muallim-i evveli, 500 kuruş; Ankara Dârümuallimînî muallim-i sânisî, 600 kuruş.

¹⁰⁶BOA, MF. MKT. 1129/5, 26 Cemaziye'l-evvel 1327/15 Haziran 1909.

¹⁰⁷Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati, madde, 15.

Buna göre, birinci sınıf Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-ı iptidaiye muallim ve muallimelerine 1000, ikinci sınıfa, 800; üçüncü sınıfa 700; dördüncü sınıfa 600 ve beşinci sınıftakilere 500 kuruş maaş verilecekti. Dârümuallimîn ve Dârümuallimât müdür muavini ve muavinelerine gelince, üç dereceye ayrılacaklar, birinci derecedekiler 1100, ikinci derecedekiler 900, üçüncü derecedekiler ise 750 kuruş maaş alacaktı. Söz konusu okulların müdürleri de üç dereceye ayrılıyor, birinci derecedekilerin 1400, ikinci derecedekilerin 1300, üçüncü derecedekilerin 1200 kuruş maaş almaları kararlaştırılıyordu. İptidai mektepleri müfettişlerinin maaşları ise beş dereceye ayrılmaktaydı. Buna göre, birinci derecedeki bir iptidai müfettişi 1500, ikinci derecedeki 1200, üçüncü derecedeki 1000, dördüncü derecedeki 800 ve beşinci derecedeki 600 kuruş maaş alacaktı.¹⁰⁸

Görüldüğü üzere *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati* ile öğretmen maaşları belli bir düzene sokulmak istenmiştir; ancak bilindiği üzere İkinci Meşrutiyet döneminde öğretmenlerin en ciddi sorunu olan maaşların zamanında ödenmemesi konusuna bir çözüm üretilememiştir. Öte yandan *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati*’yle ilkokul öğretmenlerinin maaşlarında önceki dönemlere göre gözle görülür bir iyileştirme yapıldığı açıktır. Ne var ki, bu miktarların da öğretmenlerin iyi bir hayat standardına sahip olmalarını sağlamaktan uzak olduğu ortadadır. Üstelik Balkan Savaşlarıyla başlayan I. Dünya Savaşı ve Mütareke dönemiyle devam eden uzun savaş seneleri ve bunun bir sonucu olarak aşırı fiyat artışları öğretmenlerin ekonomik sorunlarını daha da büyütüştür. Akyüz’ün tespitlerine göre, Aralık 1917’de İstanbul’da rügan kadın iskaripini 250 kuruşa, bir adet erkek fanilas 35 kuruşa, toz şekerin dirhemi (yaklaşık 320 gram) beş buçuk kuruşa satılmaktadır.¹⁰⁹ Bu rakamlarla öğretmen maaşlarını karşılaştırmak, öğretmenlerin alım gücünün ne kadar düşük olduğu hakkında yeterli fikir edinilmesini sağlamaktadır.

Maaşları mahalli idarelere bırakılan ilkokul öğretmenlerinin maaşları konusunun Cumhuriyet döneminde de önemli bir sorun olduğu bilinmektedir. Bu konuda nihai çözüm ancak 1948’de yapılan bir değişiklikle mümkün olabilmiştir. İlkokul öğretmenlerinin maaşları bu tarihte mahalli idarelerden alınarak merkezî devlet bütçesi tarafından ödenmeye başlanmıştır.¹¹⁰

Sonuç

Son dönem Osmanlı eğitim sisteminin en temel konularından biri olan öğretmen sorunu, görüldüğü üzere, hem Tanzimat’tan sonra açılan modern eğitim kurumları için yeteri kadar öğretmen yetiştirilememesinden, hem

¹⁰⁸Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati, madde, 67-73.

¹⁰⁹Akyüz, Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri, s.188.

¹¹⁰Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Pegem Akademi, Ankara 2013, s.301.

öğretmenliğin bir meslek olarak görülmemesinin bir sonucu olarak herkesin okullarda öğretmen olarak istihdamından ve öğretmen maaşlarındaki düşüklükten kaynaklanmaydı. Özellikle 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayımlanmasından sonra modern eğitim için sağlam bir teşkilat kurulmaya çalışılmıştı. Ancak nizamnamede ilköğretim kurumlarının finansmanının halka bırakılması taşrada ilköğretimin gelişmesi ve yaygınlaşmasının önündeki en büyük engellerden biri olmuştur. Bu durumun sebebi hem mâlî imkânlarının kısıtlı olması hem de geleneksel olarak her işi devleti yönetenlerden bekleyemeye alışmış olan halkın eğitim kurumlarını finanse etmeye istekli olmamasıdır. Modern eğitim kurumlarının sayısındaki artışla bu kurumlarda ders verecek öğretmenleri yetiştirecek okullar arasındaki orantısızlık ciddi sorunlara sebep olmuştur. Örneğin pek çok yerde usul-i cedide göre eğitim-öğretim yapan okullar açılıyor fakat bu okullara usul-i cedidi bilen öğretmenler tayin edilemiyordu. Dolayısıyla bu, son dönem Osmanlı eğitim kurumlarının önemli bir kısmını kâğıt üstünde modern eğitim veren gerçekteyse geleneksel yöntemlerin devam ettiği yerlere dönüştürmekteydi.

Kaynakça

I-Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

BOA, Babıali Evrak Odası (BEO.), 3865/289843.

BOA, Sadaret Eyalet-i Mümtaze Kıbrıs Evrakı (A. MTZ. KB.), 3/117.

BOA, Maarif Nezareti Heyet-i Teftişîye Kalemî (MF. HFT.), 1/55; 1/78.

BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemî (MF. İBT.), 241/81; 241/43; 284/50; 284/50; 335/6; 335/6; 335/79; 390/72; 390/78; 429/6; 429/96; 450/22; 500/23; 512/40.

BOA, Maarif Nezareti İstatistik Kalemî (MF. İST.), 10/11; 10/21; 10/53; 10/6; 10/69; 11/18; 11/19; 11/48; 11/68; 12/49; 15/5.

BOA, Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif (MF. MKB.), 202/52; 210/5.

BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF. MKT.), 1167/45; 1066/81; 1069/52; 1070/27; 1074/34; 1076/25; 1084/89; 1086/42; 1091/53; 1093/65; 1094/56; 1095/38; 1097/40; 1107/4; 1115/15; 1118/57; 1119/30; 1119/68; 1129/5; 1130/29; 1132/26; 1166/29; 1185/124; 1198/5; 1198/62.

BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı Taliye Dairesi (MF. TLY.), 236/25; 236/25; 236/37.

BOA, Maarif Nezareti Evrak Odası (MF. VRK.), 28/111; 28/121; 31/3; 35/9.

BOA, Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB.), 603/54.

II-Resmî Yayınlar

Dârülmualimîn ve Dârülmualimât Nizâmnamesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1331.

Dârülmualimîn ve Dârülmualimât-i İbtidâiye Tâlimatnâmesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.

İdare-i Hususiye-i Vilayet Kanun-ı Muvakkati, *Düstur, II. Tertip*, cilt V, s.186-217.

Maarif-i Umumiye Nezâreti İhsaiyat Kalemî, 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuasıdır, Haritalı Olarak İkinci Defa Neşr Edilmiştir. Matbaa-i Âmire, Dârü'l-hilafeti'l-aliye, 1336.

Maarif-i Umumiye Nezâreti İhsaiyat Kalemî, Nezârete Merbut Mekâtib-i Umumiye ile Mekâtib-i Hususiyenin ve Müze-i Hümayun ile Müze ve Yıldız Kütüphanelerinin ve Kütübhane-i Umuminin 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuasıdır, Haritalı Olarak Birinci Defa Neşr Edilmiştir, Matbaa-i Âmire, Dârü'l-hilafeti'l-aliye 1334.

Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı, Altı, Beş, Dört, Üç Dersaneli ve Muallimli Mekteblere Mahsus, İstanbul 1330.

Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati, *Düstur, II. Tertip*, cilt V, s. 804-823.

III-Telif ve Tetkik Eserler

“Hamdullah Suphi Beyefendinin Maarife Dair Nokta-i Nazarları”, *Sebilü'r-Reşad*, Adet 477, cilt 19, 23 Nisan 1337, s.90-92.

“Maarif Teşkilatı”, *Sabah*, 14 Şubat 1913.

“Muallimlere Mahsus Bir İlan” *Yeni Fikir*, cilt III, sayı 20 (15 Mart 1330/28 Mart 1914), s.648-649.

“Muallimlere Mahsus Bir İlan”, *Yeni Fikir*, cilt III, sayı XX (15 Mart 1330/28 Mart 1914), s.648-649.

“Mülga Maarif Nezaretinde Mün‘akid Bir Komisyon Tarafından Tertib Edilen Maarif-i Umumiye Projesi Suretidir”, *Maarif Hakkında Layihalar I*, s.124-125.

“Tedrisat-ı İbtidâiye Kanunu”, *Yeni Fikir*, cilt III, sayı XVII (Teşrin-i sâni 1329/Kasım 1913), s.551-552.

AHMET Şerif, *Anadolu'da Tanin*, cilt I, hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

AHMET Şerif, *Arnavudluk'da Sûriye'de ve Trablusgarb'de Tanin*, cilt II, hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

AKYÜZ, Yahya, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Dârülmualimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 20, Ankara 2006, s.28;

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara 2013.

AKYÜZ, Yahya, *Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri 1839-1950*, Pegem Akademi, Ankara 2012.

ALİ Kâmi, “Maarif Derdi”, *İctihad*, 2 Kânun-ı sâni 1329/15 Ocak 1915.

- ALTIN, Hamza, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/1 (2008), s.271-283.
- AYAS, Nevzat, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi -Kuruluşlar ve Tarihçeler-*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948.
- AYNÎ, M. Ali, *Hatıralar*, Canlı Tarihler, cilt II, İstanbul 1945.
- AYTEKİN, Halil, *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Ankara 1991.
- BEHRAM Lütüfî, “Kıyafet Meselesi, Kıyafet Meselesi Hakkında Bir Genç Köy Mualliminin Derdi”, *Yeni Fikir*, cilt II, sayı XI (1 Mayıs 1329/14 Mayıs 1913), s. 488-489.
- ERDOĞDU, Teyfur, “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 51, sayı I, s.217.
- ERGİN, Osman Nuri, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San’at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, cilt III-IV ve V, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- ERGÜN, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri 1908-1914*, Ankara 1996.
- ETHEM Nejad, *Terbiye-i İbtidaiye Islahatı*, Keleşyan Matbaası, İzmir 1331.
- GÜNDÜZ, Mustafa, *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları, İctihad, Sebili’r-Reşad ve Türk Yurdu’nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yayınevi, Ankara 2007.
- HÜSEYİN Cahid, “Maarif İçin”, *Tanin*, No: 573, 25 Mart [1]326/7Nisan 1910.
- İHSAN, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Maarif Vekâlet-i Celilesine”, Maarif Hakkında Layihalar I, Maarif Vekaleti, Matbaa-i Amire, İstanbul 1339, s.16-30.
- KARA, Cevat, “Satı Bey Yönetiminde İstanbul Dârülmuallimîni ve Osmanlı Devleti’nde Çağdaş Eğitim Bilimlerinin Gelişiminde Etkisi”, *İstanbul, İmparatorluk Başkentinden Megakente*, editör: Yavuz Köse, çeviren: Ayşe Dağlı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.
- KARAKAŞ, Yakup, “Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Münderisenin Maarife Terki”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, sayı 57 (Erzurum 2016), s.1839-1867.
- KEKLİK, Ebubekir, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü -Yakınçağ Tarihi-, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1967.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- MEHMED Emin, “Anadolu Maarifi Nasıl Taammüm Edebilir?”, *Anadolu Mecmuası*, sayı II (sene 1340), s.50-53.

- MUTLU, Şamil, “II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim”, *Belgeler, (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)* cilt XVII, sayı 21’den ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s.127-143.
- NAMIK Ekrem, *Anadolu’da Bir Cevlan -Birinci Kısım Anadolu’ya Doğru-*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1327.
- NURDOĞAN, Arzu M, *Modernleşme Döneminde Osmanlı’da İlköğretim (1869-1914)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.
- ÖMER Fuad, “Kırmastı Kazası Köy Mektepleri”, *Sebilü’r-Reşad*, aded 263, cilt II (12 Eylül 1329/25 Eylül 1913).
- ÖZALP, Reşat, *Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1982.
- ÖZTÜRK, Cemil, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- SATI, “Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi”, *Muallim*, sayı 19, 15 Şubat 1334, s.663.
- SATI, “Terbiye-i Âvâm İçin”, *Tasvir-i Efkâr*, 30 Temmuz 1909.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Tarihi İstatistikler Dizisi, cilt VI, hazırlayan: Mehmet Ö. Alkan, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.
- TURAL, Erkan, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Maarif-i Umumiye Nezareti’nde Bürokratik Reform”, *OTAM*, sayı 22 (Ankara 2007), s.177-206.
- TÜCCARZADE İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz -Felaketimizin Esbabı-*, Kütüphane-i İslam ve Askeri, Dersaadet 1329.
- ÜNAL, Uğur, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

